

MA'MURATÜ'L-AZİZ (HARPÜT) REJİ İDARESİ (1883-1925)

Ma'muratü'l-aziz (Harput) Regie Administration (1883-1925)

Mahmut YILMAZ¹ ve İbrahim YILMAZÇELİK²

¹Öğretim Görevlisi, Dicle Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Diyarbakır, mahmutyilmazdicle@gmail.com, orcid.org/0000-0002-0850-6888

²Prof. Dr., Firat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ, iycelik@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-7849-7390

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:

18.11.2022

Kabul/Accepted:

11.01.2023

DOI:

10.18069/firatsbed.1206905

Anahtar Kelimeler

Harput, Malatya, Reji Şirketi, Düyun-ı Umumiye, Tütün

Keywords

Harput, Malatya, Regie Company, Düyun-ı Umumiye, Tobacco

ÖZ

1853 Kırım Savaşı Osmanlı tarihinde bir dönüm noktasıdır. 16. Yüzyılda başlayan iktisadi gerilemenin artık yeni vergiler, iç borçlanma ve tağşiş ile düzeltilemeyeceği anlaşılmış ve Osmanlı tarihinde ilk defa dış borçlanma yoluna başvurulmuştur. Kırım Savaşı'nda müttefikleriyle birlikte Rusya'ya karşı mücadele eden Osmanlı Devleti, müttefikleri tarafından finanse edilmiştir. 1854 yılında başlayan dış borçlanma süreci 21 yılda yapılan 15 adet borçlanma sonrasında mali iflasla sonuçlanmıştır. Mali iflas sonrası alacaklı devletlerin baskısıyla çeşitli çözüm yolları aranmıştır. Bu arayış neticesinde 1879'da kurulan Rusûm-ı Sitte İdaresi'nin başarı göstermesi sonrası Aralık 1881 tarihinde Avrupalı alacaklı devletlerle Muharrem Kararnamesi imzalanarak, Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulmuştur. İdarenin faaliyete başlaması sonrasında, idarenin yönetiminde olan tütün geliri, idare bünyesinde 1884'de faaliyete başlayan Reji Şirketi'ne devredilmiştir. Reji Şirketi hızlıca teşkilatlanarak tütünle ilgili her alanda tek söz sahibi haline gelmiştir. Reji Şirketi'nin geliştirdiği ilişki şekli büyük sorun ve sıkıntılar ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Şirketin güçlü bir şekilde örgütlendiği vilayetlerden biri de Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti olup makalemizde şirketin kuruluş tarihi olan 1883'de zikredilen vilayette kuruluşunu gerçekleştirdikten sonraki faaliyetleri ve sonuçları incelenmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

The Crimean War of 1853 is a turning point in Ottoman history. It was understood that the economic recession that started in the 16th century could no longer be corrected with new taxes, domestic borrowing and adulteration, and for the first time in Ottoman history, foreign borrowing was resorted to. The Ottoman Empire, which fought against Russia with its allies in the Crimean War, was financed by its allies. The foreign borrowing process that started in 1854 resulted in financial bankruptcy after 15 borrowings in 21 years. After the financial bankruptcy, various solutions were sought with the pressure of the creditor states. After the success of the Rusûm-ı Sitte Administration, which was established in 1879 as a result of this search, the Düyun-ı Umumiye Administration was established by signing the Muharrem Decree with the European creditor states in December 1881. After the administration started its activities, the tobacco income under the administration was transferred to the Regie Company, which started its activities in 1884 under the administration. The Regie Company was quickly organized and became the sole arbiter in every field related to tobacco. The type of relationship developed by Regie Company has caused great problems and troubles. One of the provinces where the company is strongly organized is Ma'muratü'l-Aziz Province, and in our article, the activities and results of the company after it was established in the aforementioned province in 1883, the date of its establishment, were tried to be examined.

Atıf/Citation: Yılmaz, M. ve Yılmazçelik, İ. (2023). Ma'muratü'l-aziz Reji İdaresi (1883-1925). *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 1(489-505).

Sorumlu yazar/Corresponding author: Mahmut YILMAZ, mahmutyilmazdicle@gmail.com

1. Giriş

Osmanlı Devleti duraklama ve gerileme dönemlerinde sadece siyasi ve askeri değil ekonomik anlamda da bir duraklama ve gerileme dönemine girmiştir. Osmanlı Devleti'nde ekonomik meseleler ilk defa 15. yüzyıl sonlarında II. Bayezid döneminde ortaya çıkmış ve sonraki dönemlerde kapitülasyonların da tesiriyle ağırlaşarak devam etmiştir. Özellikle 16. yüzyıl sonlarından itibaren ekonomik bunalımlar daha da kötüleşmeye başlamıştır. Bu dönemin sonlarında başlayan mali açıklar, daha sonraki yüzyıllarda da kapatılamamış ve borç alma tartışmaları her zaman gündeme gelmiştir. Osmanlı ekonomisinin yaşadığı çöküşün sosyal hayat ve askeri başarılar üzerindeki etkileri oldukça derin izler bırakmıştır. Osmanlı mâliyesinin dönüşüm yaşadığı bu dönemde askeri başarısızlık ile birlikte sınırlar küçülmüş, nüfus artmış ve Osmanlı mâliyesi gelir kaybı yaşadığı için daralma içine girmiştir. Değişen şartlar ticaret yollarını ve üretim ile vergi gelirlerinin kaynaklarını köklü şekilde değiştirdiğinden Osmanlı mâliyesi bir türlü toparlanma fırsatı bulamamıştır.

Osmanlı Devleti bütçe açıkları karşısında çareler aramış ve bu amaçla iç borçlanmaya eskisinden daha çok ağırlık verip, vergi kalemleri üzerindeki denetimi sıkılaştırmaya çalışmıştır. Ancak bu dönemde dünya her anlamda radikal bir değişim süreci yaşamaktaydı ve özellikle Coğrafi Keşifler adı verilen süreçle başlayan yeni dönemin etkileri yüzyıllar sonrasında bile küresel bir değişimin itici gücü olma özelliğini devam ettirmekteydi. Coğrafi Keşiflerin bir neticesi de yeni bitkilerin keşfi olmuştur. Bu bitkilerin en önemlilerinden biri ise şüphesiz tütün bitkisi olmuştur.

2. Osmanlı Dış Borçlanma Sürecine Genel Bir Bakış

Osmanlı mâliyesinin gittikçe kötüye gittiği dönemde iktisadi gerilemeye, Kavalalı isyanıyla birlikte iç parçalanma ve bölünme korkusu eklenince; Osmanlı Devleti kendi sınırlarını korumak için Avrupalı devletlerin desteğine muhtaç hale gelerek, yeni anlaşma zeminleri aramıştır. Bu arayışın neticelerinden biri de Balta Limanı Antlaşmasıdır (Kocabaşoğlu, 2004: 22-42).

1838'de İngilizlerle imzalanan Balta Limanı Antlaşması aslında tamamen İngilizlerin lehine olup, imparatorluk topraklarını Avrupa'nın, özellikle İngilizlerin pazarı haline getirmişti (Pamuk, 1993: 170-172). Bu anlaşma adeta Osmanlı mâliyesine vurulmuş bir balta niteliğindedir. Sanayi Devrimiyle üretim süreçleri makineleşmiş Avrupa sanayisi karşısında hala geleneksel üretim metotlarını kullanan Osmanlı sanayisinin bu yeni nesil üretim modeli karşısında bırakın rekabet etmesi hayatta kalması bile çok zor görünmekteydi (Dikmen, 2005: 139).

Balta Limanı Antlaşmasıyla Osmanlı mülkünde hukuki bir statü ve zırh kazanan Avrupa sermayesi, Osmanlı topraklarında sağlıklı bir yayılım için gereken kurumsal altyapıyı oluşturmak için de harekete geçmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı ve devamı niteliğinde olan Islahat Fermanıyla birlikte Avrupa kapitalizminin ihtiyaç duyduğu malî, idari, hukuki reformların altyapısı kurulmaya çalışılmıştır (Kazgan, 2005: 163-215). Bu amaçla ihtiyaç duyulan tüm düzenlemeler yapılarak, Osmanlı ekonomisinin Avrupa ekonomisi ile bütünleşme süreci başlatılmıştır. O tarihe kadar Avrupa ekonomisine karşı kapalı bir politika izleyen Osmanlı mâli sistemi çökmüş ve Avrupa ekonomisiyle entegrasyon dönemi başlamıştır. Böylece Osmanlı ekonomisi, Avrupa ekonomisi ve Avrupa finans sistemine eklemlenmiştir. Diğer taraftan 1838 süreciyle başlayan yeni dönem Osmanlı ekonomisinin Avrupa malî sistemine adeta teslim bayrağı çektiği bir dönemin işareti olmuştur. Osmanlı ekonomisi üretmediği değerlerin sonucunda geri dönülemez bir kayba uğramaya başlamıştı. Bu yeni sürecin bariz bir işareti de sanayi altyapısından mahrum üretim modeli ve finans sisteminin tamamen dışa bağımlı hale gelmeye başlamasıdır (Kopar ve Yolun, 2012: 339).

1838 sürecine bakıldığında aynı dönemde Avrupalı devletlerin Sanayi İnkılabını ve ithal ürünlerin yıkıcılığını oldukça ciddiye alarak, özellikle İngiliz sanayisine karşı köklü ve radikal tedbirler aldığını fakat Osmanlı Devleti'nin ithal sanayi ürünlerine karşı herhangi bir önlem almayıp vergileri daha da düşürdüğü ve ülkeyi İngiliz sanayi ürünlerinin bir pazarı haline getirdiği görülmüştür (Kasaba, 1993: 38-39). Balta Limanı Antlaşması sonrasında Avrupalı devletler, özellikle Rusya'nın güneye yayılmasını engellemek için Osmanlı Devleti'ne yakın bir siyaset izleyip, Osmanlı Devleti'ne malî reformlar yapması için yönlendirmelerde bulunmuşlardır (Kopar ve Yolun, 2012: 340).

Bu şartların yönlendirmesi ve tesiri altında yaşanan Tanzimat Döneminde, Osmanlı mâliyesi açısından büyük bir buhranı temsil eden Kırım Savaşı yaşanmıştır. Kırım Savaşına kadar malî açıklar; yeni vergilendirmeler, mevcut vergileri arttırma, müsadere, tağşiş veya iç borçlanma ile bir şekilde idare edilmiş veya örtülmüş ise de savaş döneminde bu yollar da artık çare olmaktan çıkmıştır (Kopar ve Yolun, 2012: 335).

1853'de başlayan Kırım Savaşı'nın Osmanlı mâliyesi açısından yıkıcılığı öylesine derin olmuştur ki savaştan sonraki yüzyıl boyunca bu dönemde atılan adımın tesiri görülmüştür. Bu savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin yanında Çarlık Rusyasına karşı mücadele eden müttefikler, Osmanlı Devleti'ni sadece askeri değil ekonomik yönden de destekleme kararı alarak, Osmanlı tarihinde ilk dış borç olarak kayda geçen hadisenin yaşanmasına

sebeplere olmuştur. Osmanlı Devleti daha önceki süreçte dış borç konusunu kendi içinde uzun süre tartışmış fakat ya aradığı kaynak kendisine tahsis edilmemiş veya iç tartışmalar sırasında dış borcun Osmanlı Devleti'ni zayıf göstereceği ve bu durumun Osmanlı Devlet onuruna zarar vereceği endişesiyle pek rağbet görmemiştir. Ancak dış borçlanma konusunda aslında daha önceki tarihlerde adı konulmamış bir kabullenme süreci yaşanmıştır. 1844 yılında Osmanlı Devleti borçlarını taahhütlerle kapatamayacağını anlayıp bu uygulamaya son vererek, Galata Bankerleri aracılığıyla Fransa'dan kısa vadeli borçlanmaya gidince aslında adı konulmamış şekilde ilk dış borcunu almış oluyordu (Kopar ve Yolun, 2012: 340).

Dış borç konusunda daha önceleri isteksiz olan ve bu durumun devlet için onur kırıcı olduğunu düşünen Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı döneminde (1853-1856) Avrupalı devletlerle karşılıklı yaşanan yakınlaşmanın etkisiyle bu konuyu tekrardan tartışmaya başlamıştır. Tartışılan bu görüş genel kabul görek, Avrupalı devletlerden bu yönde bir destek talebinde bulunulmuştur (Uğur ve Karabulut, 2022: 18).

Kırım Savaşı'nın finanse edilmesi amacıyla gerçekleştirilen ve Osmanlı tarihinde bir ilki temsil eden dış borçlanma 24 Ağustos 1854 yılında gerçekleşmiştir. Alınan borç, Londra'da Dent, John Hersley Palmer ve ortağı ile Paris'te Baron Goldschmid ve ortaklarıyla imzalanmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti 3.300.000 Osmanlı lirası tutarında borç alacaktı. Fakat ele geçen tutar 2.574.000 lira olmuştur. Bu borç anlaşmasının faiz oranı % 6, komisyon oranı % 2 olup, 33 yıl vadeli olacak şekilde anlaşma yapılmıştı. Borç için Mısır vergisi teminat olarak gösterilmiş ve borç taksiti için Mısır vergisinden 231.000 liranın doğrudan, Fransa ve İngiltere bankalarına yatırılması kararı alınmıştı (Yavuz, 2009: 206).

1854 yılında gerçekleştirilen ilk borçtan sonra 1914 yılına kadar, Osmanlı Devleti 347 milyon Osmanlı lirası borçlanmış ancak devletin hazinesine 233 milyon Osmanlı lirası geçmiştir (Uğur ve Karabulut, 2022: 28).

Borç alınan paraların büyük bir kısmı eski borçların anapara taksitleri ve faizinin ödenmesi için kullanıldığından istenen sonuç elde edilememiş, iktisadi bir kalkınma ve ilerleme sağlanamamış, böylece malî iflasa doğru adım adım yaklaşmıştır. 1875 yılına gelindiğinde dış borçların tutarı 2.000.000 sterline yaklaşmış, anapara ve faiz ödemeleri ise 11.000.000 sterlini bulmuştu. Osmanlı maliyesinin tüm gelirlerinin 18.000.000 sterlin dolaylarında olduğu düşünülür ise malî durum vehameti daha iyi anlaşılabilir (Yavuz, 2009: 206). Bunun sonucu olarak 1875-1876 yıllarında ödemelerin durdurulması, 1881 yılında da Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması ile dış borç meselesi yeni bir evreye girmiş, Osmanlı dış borçları uluslararası bir mesele olarak tarihteki yerini almıştır.

İlk borçtan sonraki 21 yıl içerisinde Osmanlı Devleti 15 adet borçlanmaya gitmiştir. O tarihe kadar borçlarını, borçla kapatmaya çalışan Osmanlı Devleti; 1875 yılında sınırlarında kuraklık, kıtlık, salgın hastalıklar ve milliyetçi fikirlerin yayılması neticesinde alevlenen ayaklanmalar sonucunda borçlarını ödeyemez duruma gelmiş ve 1875 yılında borçların ödemesi yarıya indirilmişti. 1876'da ise borç ödemeleri tamamen durdurulmuştur. Fakat Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bu malî bunalım, sadece Osmanlı Devleti'nin yüzleştiği bir sorun değildi. Bütün dünyada baş gösteren küresel bir iktisadi buhran dalgası yaşanmaktaydı. Osmanlı Devleti de zayıf halkalardan biri olarak bu durumdan etkilenmiş ve moratoryum ilanında bulunarak içinde bulunduğu iktisadi çöküşü kabul ve ilan etmiştir. Aynı yıllarda başta Japonya olmak üzere 20'yi aşkın ülke para piyasalarında yeni fonlar bulamayınca, borç ödemelerini durdurmuştur. Bu durum karşısında Avrupa ülkeleri de etkilenerek yeni iktisadi politikalar geliştirmek zorunda kalmışlardır (Kopar ve Yolun, 2012: 346). Osmanlı Devleti'nin malî iflasını ilanından sonra alacaklılar borçlarından vazgeçmeyip, alacaklarının tahsili için her yola başvurmuştur. Buna mukabil Osmanlı Devleti de borçlarını ödeme niyetinde olduğunu samimi olarak alacaklı devletlere ileterek, çözüm yolları için defaatle birlikte çalışma teklifinde bulunmuştur. Borç ödemelerinin durdurulmasından sonra alacaklılar ve Osmanlı Devleti yetkilileri arasında borçların ödenmesi için görüşmeler yapılmış ancak bir türlü sonuç alınamamıştır. Osmanlı Hükümeti ile Fransız, İngiliz, Alman ve diğer alacaklı ülkelerin temsilcileri arasında yapılan görüşmeler, 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle kesintiye uğramış fakat 1879 sonunda Galata Bankerleri ile Osmanlı arasındaki görüşmeler olumlu sonuçlanmıştır. Böylece Rusûm-ı Sitte adı verilen bir idarenin kurulması kararlaştırılmıştır. 22 Kasım 1879'da yapılan anlaşma neticesinde kurulan Rusûm-ı Sitte İdaresi, 13 Ocak 1880'de faaliyete geçmiştir. İdarenin başına ise daha önce Romanya tütün idaresini başarılı şekilde yöneten Fransız Hamilton Lang getirilmiştir (Dığıroğlu, 2007: 29).

Rusûm-u Sitte İdaresinin gelirleri ise gümrük resimleri hariç olmak üzere, şu altı adet vergi gelirini kapsamaktaydı; pul resmi, alkollü içkiler (ispirto) vergisi, tütün tekeli gelirleri, İstanbul, Edirne, Bursa ve Samsun ipek kozası öşür gelirleri, İstanbul ve çevresi balık avı vergisi tuz tekeli resim gelirleri. Bütün bu gelir, 10 yıl süreyle önceki yıllardan 8.725.000 lira alacaklı oldukları kabul edilen, Galata Bankerlerine bırakılmıştır (Alan, 2017, s. 16; Üskül, 2019, s. 56-57). Toplanacak gelirin nasıl değerlendirileceği de hükme bağlanmıştır. Buna göre üç ayda bir 275.000 liralık, yani yılda 1.100.000 liralık kısmı alacaklılara, kalan kısmı devletin diğer borçlarına verilecekti (Kopar ve Yolun, 2012: 346).

Bu idarenin kurulması ile Osmanlı Devleti'nin Galata Bankerlerine olan borçlarını ödemesi için hükümler

belirlenmiş ve tütün özel sermaye eliyle denetim altına alınmıştır. Rusûm-ı Sitte İdaresi ile kurulan yapının 6 gelir kaynağı bulunmaktaydı. Bu gelir kalemleri de 10 yıl boyunca imtiyaz statüsünde bu idareye bırakılmıştı. Faaliyete geçen idare başarılı bir performans göstererek, bu alanda kaçakçılık ve yolsuzlukları minimum seviyeye düşürmüştür. İdare bünyesinde 5.714 kişi görev almış olup, bunların sadece 130'u gayrimüslimdi (Altunsoy, 2020: 551). Başarılı performans neticesinde, Avrupalı alacaklılar da harekete geçerek, Osmanlı Devleti'nden 1880 yılı sonlarında faizleri dahil olmak üzere 252 milyon Osmanlı altın lirasına ulaşan dış borçların tahsilini istemişlerdir. Alacaklarını bu tarz bir uygulama ile alabileceklerini beyan etmişlerdir. Bu beyan sonrasında ise siyasi baskı ve tehditler ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti bu baskılara daha fazla dayanamayarak, 1881 yılı sonunda Avrupalı alacaklılarla masaya oturmuştur (Yüksel, 2012: 187).

İstanbul'da gerçekleşen görüşmelere; Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan, İtalya, Hollanda ve Almanya'nın temsilcilerinin katılımı sağlanmıştır. Görüşmeler 20 Aralık 1881 tarihinde uzlaşmayla neticelenmiş ve alınan kararlar Muharrem Kararnamesi adıyla duyurulmuştur. Muharrem Kararnamesi gereği Düyun-ı Umumiye İdaresi kurularak, Osmanlı borçları konusunda yeni bir dönem başlatılmıştır. Daha önce Rusûm-ı Sitte İdaresi'ne verilmiş olan gelirler, Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne devredilerek idarenin önü açılmıştır. Alacaklıların borçlarını tahsil ve takip ederek, ödemeleri bir plan dahilinde yürütmek üzere Osmanlı, İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya, İtalya, Hollanda devletlerini temsilen birer üyeden oluşan bir meclis kurulmuştur. "Düyun-ı Umumiye Meclisi" adı verilen meclisin görevi, alacaklıların haklarını koruyup borçları tahsil etmektir. Merkezi İstanbul olan ve "Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye İdare Meclisi" veya kısaca "Düyun-ı Umumiye Meclisi" adı verilen bu meclisin başkanlık hakkı, İngiliz ve Fransız temsilcilere aitti ve üyeler her beş yılda bir başkanlığı nöbetleşe yapacaktı (Narin, 2009: 51-52).

Muharrem Kararnamesi'nin 15. maddesine dayanarak kurulan meclisin merkezi İstanbul olup 7 üyeden oluşmaktaydı. Osmanlı hükümetinin bu idarenin iç işlerine karışma yetkisi yoktu. Ancak yine de görevlendirilen bir komiser ve müfettişler aracılığıyla denetleme hakkına sahip olacaktı (Kopar-Yolun, 2012: 348). Meclis üyeleri beş yıllık seçilip statü olarak, Osmanlı Devleti hizmetinde çalışan birer memur sayılacaklardı. Üyelerin alacağı ücretler de sabit olmayıp, yabancı uyruklu olanlara 2.000 sterlin, İstanbul'da oturanlara ise 1.200 sterlin maaş verilecekti. Meclisin denetimi ise Osmanlı hükümetinin yetkisinde olup görevlendirilen bir komiser ve müfettişler marifetiyle gerçekleştirilecekti. Devletin görevlendirdiği komiserin maaşını ise müfettişlerin aksine devlet değil meclis verecekti ve toplantılara katılabilecekti. Bu arada Osmanlı Hükümeti ile meclis arasında çıkacak anlaşmazlıklar, taraflarca tayin edilen dört kişilik hakem heyeti aracılığıyla halledilecekti. Osmanlı Devleti'nin bir müessesesi olmasına rağmen, hükümete değil alacaklılara ve dolayısıyla devletlerine karşı sorumluymuş gibi davranan Düyun-ı Umumiye İdaresi adeta devlet içinde devlet gibi hareket etmiştir (Günaydın, 2009: 116).

İdarenin gelir kaynaklarına bakıldığında ise özellikle tütün dikkati çekmektedir. 1881 yılında kurulan idare, tütünle ilgili 8. ve 9. maddelere dayanarak, İmparatorluk sınırları içinde tütünün işletilmesi konusunda tek söz sahibi haline gelmiştir. İdare tütün konusunda önemine binaen, farklı bir uygulamaya giderek özellikle yolsuzluk ve kaçakçılık sorunundan dolayı bünyesindeki bir şirket eliyle işletilmesini uygun görmüştür. Osmanlı Hükümeti ile Düyun-ı Umumiye temsilcileri arasında yapılan müzakereler sonucunda 27 Mayıs 1883 tarihli bir mutabakat ile bu projenin uygulanması yani tütünün idaresi amacıyla "Memalik-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Duhânları Müşterekü'l-Menfa'a Reji Şirketi" (Societe de la Regie Cointeresse des Tabacs de L'Empire Ottoman) kurulmuştur. Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılan en önemli gelir kaynaklarından biri olan tütünle ilgili tüm tasarruf hakkı bu idarenin yönetimindeki Reji Şirketi'ne geçmiştir (Yardımcı, 2017: 43; Dağ, 2022: 67-68).

3. Tütün ve Reji Şirketi

Coğrafi Keşiflerin en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilen Kristof Kolomb (Christopher Columbus) ve arkadaşları Coğrafi Keşifler sırasında sadece coğrafi-beşeri keşifleri değil yeni bitki, meyve ve sebze çeşitleri de keşfetmişlerdir. Bu yeni bitkilerden biri de Amerikan yerlilerinin çeşitli maksatlarla kullandıkları tütün bitkisi olmuştur. Kolomb ve arkadaşları vasıtasıyla tütün bitkisi birçok yerde yetiştirilmek üzere 1492 yılında Avrupa ülkelerine taşınmıştır (Dağ, 2021: 445).

Yerliler tarafından çeşitli hastalıkların tedavisi için ilaç veya dini ayinlerde tütsü olarak kullanılan tütün bitkisi bu maksatların dışında keyif verici madde olarak da tüketilmiştir. Tütünün bu maksatla kullanılması yayılmasını hem hızlandırmış hem de yaygınlaştırmıştır.

Tütünün Avrupa'da kullanımının yaygınlık kazanması, Fransız Jean Nicot sayesinde olmuştur. Fransa'nın Lizbon elçiliğini yürüten Nicot, 1560 yılında Fransa Kraliçesi Catherine De Medicis'e hediye olarak gönderdiği tütün tohumları saray bahçesine ekilmiş ve bu tohumlar kraliçenin baş ağrısını geçirince tütün bitkisinin hem şöhreti hem de kullanımı artmıştır. Tütün bitkisi, Elçi Nicot'in ismine istinaden, Fransız botanikçi Liebault kardeşler tarafından "Nicotiana" olarak anılmaya başlamıştır. Böylece Amerikan

yerlilerinin “tabacos”, “tabacco” diye adlandırdıkları bitki farklı isimler almıştır (Yardımcı, 2017: 17). Osmanlıda kullanılan “tabaka” ismi de buradan gelmektedir. Osmanlı da kullanılan diğer bir isim ise “duhân” kelimesidir. Resmi dilde duhân, olarak geçen bitki, halk dilinde tütün olarak yaygınlık kazanmıştır (Zabun, 2021: 623).

Coğrafi Keşiflerle birlikte Amerikan kıtası dışına çıkartılan tütün bitkisi, öncelikle İspanya ve Portekiz'e taşınmış daha sonraki süreçte ise Belçika, İsviçre, İtalya, Fransa ve İngiltere'ye hızlı şekilde yayılmıştır. Avrupa'da yayılan tütün önce Osmanlı topraklarına daha sonra ise Avrupa sınırlarını aşarak, Uzak Doğu, Asya, Sibirya, Hindistan ve Afrika'ya kadar yayılmıştır. Bu hızlı yayılım hem ekim hem ticari anlamda büyük bir hacim oluşturmuştur. Bu özelliğiyle birlikte tütün bitkisi devletler için de vazgeçilmez bir gelir getirici kaynak haline gelmiştir. Tütün ticaretiyle uğraşanlar ilaç olduğunu öne sürüp pazarlamasını abartılı bir şekilde yaparak kısa sürede oldukça yaygın olarak tüketilmesine yol açtılar (Zabun, 2021: 623).

Tütünün Osmanlı topraklarına yayılma süreci de oldukça hızlı olmuştur. Osmanlıya tütün bitkisinin girişi Venedik ile İngiliz tüccarlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Fakat ilk olarak tütünün hangi tarihte Osmanlı topraklarına girdiği konusu net değildir. Genel olarak 1600'lü yılların başında tütünün Osmanlı topraklarına girdiği kabul edilmektedir. Osmanlı topraklarındaki ilk tütün ekimi Avrupalı tüccarlardan elde edilen tütün tohumlarının Rumeli yöresindeki Yenice ve İskeçe bölgesinde 1604 ile 1606 yılları arasında ekilmesiyle başladığı kabul edilmektedir (Dıġırođlu, 2007: 19-42).

Keyif verici madde olarak kullanılan tütünün, hızla yayılması ise tütünün dini açıdan helal mi haram mı olduğu tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların devam ettiği dönemde tütünün yasaklanması gündeme gelmiştir. İlk yasaklama kararı Sultan I. Ahmet döneminde alınmıştır. Sultan IV. Murat döneminde de tartışma ve yasaklamalar devam etmiş fakat her şeye rağmen ülke genelinde tütün ekimi ve tüketimi azalmamış daha da artmıştır. Bu durum neticesinde tütün, Osmanlı ekonomisi için büyük gelir olarak görülmeye başlanmış ve dini açıdan bir sakıncanın olmadığı fetvasıyla birlikte tütün ticari bir emtia haline gelmiştir (Yapıştıran, 2013: 40-41).

26 Haziran 1862 (H. 28 Zilhicce 1278) tarihinde tütün tekelinin emaneten işletilmesi hakkında bir nizamname çıkarılarak, Rusûmat Emaneti Reisi Kani Paşa'nın talimatıyla tütün gelirini idare etmek üzere, ülke genelinde 18 Duhân nazırlığı kurulmuştur. Bu nazırlıklar Rusûmat Emaneti'ne bağlı olarak çalışacaktı. Söz konusu nizamnameye göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda daha önceden tütün üzerinden alınan düzensiz vergiler yerine tütün, üretildiği yerden nakil ve ithal edildiği yere geldiğinde, müruriye resmine tabi tutularak tütün alanında bir tekel oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla tütünden elde edilen gelirleri arttırmak için 1870'lerde alınan vergilerde bir takım değişiklikler yapılarak başarı sağlanmaya çalışılmış ise de kaçakçılık ve yolsuzluk faaliyetleri tütünden hedeflenen gelirin elde edilmesini engellemiştir. Tüm çabalara rağmen bu alanda hedeflenen vergi gelirleri sağlanamayınca, tütün ve tütün gelirleriyle ilgili lâyhalar düzenlenip, padişaha sunularak duhân gelirlerinin oldukça düşük olduğu ve senelik 70-80 bin keseye düştüğü, gelirin artırılması hususunda bazı tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu layihalarda tütün gelirinin artırılması için işletme hakkının Avrupa'da olduğu gibi özel bir şirkete devredilmesi yani Reji diğer adıyla yed-i vâhid eliyle işletilmesi durumunda senelik tütün gelirinin 100 bin keseye çıkabileceği ifade edilmiştir (Üskül, 2019: 45-49).

Kaçakçılık ve yolsuzluk faaliyetlerinin engellenememesi neticesinde bu gibi faaliyetlerin engellenmesi ve gelirlerin artırılması amacıyla tütün konusunda önemli bir karar verilmiştir. 11 Mart 1872 tarihinde padişaha sundukları arz tezkeresi kabul edilen sarraflar Hristaki Efendi ve Mösyö Zarifi, bu tezkere sayesinde İstanbul sınırlarında kalmak şartıyla büyük bir imtiyaz elde etmişlerdir. Kabul edilen tezkireye göre beş yıl süreyle tütün işletme imtiyazı bu şirkete verilmiş, bunun karşılığında şirket de bu süre zarfında 400 bin altın vererek, İstanbul, Galata, Boğaziçi, Adalar ve bunlara karayoluyla üçer saat mesafedeki yerlere “reji kâidesine” (vekillikle yönetilmek veya tekel, yed-i vahid) uygun olacak şekilde tütün alıp satmak hakkına sahip olacaktı. Böylece sınırlı bir alanda da olsa ilk defa devlet değil de özel sermaye eliyle bir tekel denemesi yapılmıştır. Bu oldukça önemli bir girişimdi. Çünkü özel inhisar denemesi mahiyetindeki bu uygulama başarılı olursa, Osmanlı Devleti önemli bir gelir kaynağına ulaşacaktı (Üskül, 2019: 49-50).

Mösyö Zarifi ve Hristaki Efendi'nin özel inhisar (tekel) anlaşmasının dördüncü maddesine göre tütünün ithalat ve ihracatı imparatorluk bünyesinde yasak olduğu gibi imtiyaz bölgesinde de aynı yasak geçerli olacaktı. Devlet, tütünle ilgili herhangi bir ithalata kesinlikle müsaade etmeyecekti. Yani imtiyaz bölgesinde tütün alım satımı sadece imtiyaz sahiplerine ait olacaktı. Öte taraftan İstanbul dışından tütün getirip satmak isteyen tüccarlar olursa yine bu bankerlerden izin almak zorundaydı. Sarma sigara ve ağız tütünü ithalatı ise vergisi ödenerek yapılmaktaydı. 1 Ekim 1861 tarihinde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir antlaşma imzalandı. Yapılan antlaşmaya binaen düzenlemeler yapılarak 14. madde gereği tütün ithalatı yasaklandı. Ancak ülke içinde tömbeki tütünü yetişmediğinden, İran'dan gelen tömbeki bu yasaktan muaf tutulmuştu. Bu özel sermayenin anlaşması sonrası İran'dan gelen tömbeki tütün için de yasaklama kararı alınarak, bu muafiyet de

iptal edilmiştir (Üskül, 2019: 45-51).

Hristaki Efendi ve Mösyö Zarifi'nin özel inhisar (tekel) uygulaması istenen sonucu vermediği gerekçesiyle devlet kararıyla 13 Ekim 1872 tarihinde feshedilmiştir (Alan, 2017: 14). Özel inhisar denemesinin başarısız olması aslında imparatorluk sınırlarındaki özel sermayenin motivasyon ve etkisini de kırmıştır. Fesih sonrası idare ile ilgili olarak beş maddelik bir bildiri yayımlanmıştır. Bu bildiri; elde kalan tütünlerin ne şekilde değerlendirileceği ve hangi fiyattan satılacağı, anlaşma neticesiyle devletin feshettiği anlaşmaya karşılık imtiyaz sahiplerine verilecek olan tazminatın (200.000 lira) nasıl ödeneceği konularını ihtiva etmekteydi (Üskül, 2019: 52).

Özel sermayeli tekel denemesine bakıldığında; Osmanlı Devleti ihtiyaç duyduğu nakiti elde etmek maksadıyla özel inhisar denemesine girişmiş fakat bu konuda istenilen başarı elde edilemeyince anlaşmanın devlet tarafından 6 ay sonra feshedildiği söylenebilir (Dağ, 2022: 163).

Tütünün idaresi için Hristaki Efendi ve Mösyö Zarifi'nin kurduğu özel sermaye grubu da sonuçsuz kalınca devlet kendi bünyesindeki tütün inhisarı için harekete geçmiştir. 13 Ekim 1872'de fesihten sonra da Osmanlı Devleti tütünün idaresi maksadıyla çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Rusûm-ı Sitte kararnameyi çıkana kadarki yedi yıllık dönemde tütün kontrolü tamamen devlet eliyle İnhisar İdaresi tarafından yönetilmeye çalışılmıştır. 10 Kasım 1872 tarihinde İnhisar-ı Duhân İdaresi kurulmuş ve başına Tophâne-i Âmire'nin eski muhasebecisi Tahir Efendi tayin edilerek, 7.500 kuruş maaşla görevlendirilmiştir. Fakat istenen başarı sağlanamayınca bir yıl sonra bandrol sistemine geçilmiş ve 1879 yılına kadar bu sistem geçerliliğini sürdürmüştür (Dağ, 2021: 446). Hükümet, Tütün İnhisar İdaresini kendi bünyesi altına alarak, ekonomik dengeyi tesis etmeye çalışıp tütün gelirlerinden kazanç sağlamaya çalışmıştır.

Tütünle ilgili daha sağlıklı vergi toplamak için Bursa Valisi Münir Paşa'nın Rusûmat Emmini olduğu esnada komisyon kurulup bir nizamname hazırlanmıştır. "Duhân Resmî Hakkında Nizamname" adıyla sekiz ana bölüm, 94 maddeden oluşan bu nizamname oldukça kapsamlı olup; tütünün tarlaya ekilmesinden tüketiciye gidene kadar olan tüm süreci kapsamaktaydı. Hazırlanan Duhân Nizamnamesi 13 Mart 1874 tarihinde uygulamaya konulmuştur. Nizamnameye göre tütünle alakalı tüm faaliyetler ilgili kanunlara uymak şartıyla serbest olacaktı. Fakat devlet kontrolüne tabii olan sigara ve imalathanelerden ve iş yeri sahiplerinden durumlarına göre "Sarfiyat Resmî" adıyla bir vergi alınacaktı. Osmanlı idaresi özellikle vergi toplama usulünde ve idarede yenilik yapmak amacıyla düzenlemeye girişip, tütün için bandrol uygulaması getirmiştir. Buna göre bütün tütün mamulleri, devlet tarafından basılıp Rusûmât İdaresi'nden para karşılığı alınan bandrol adındaki kağıtlara yapıştırılarak satışa sunulacaktı (Üskül, 2019: 54). Bandrol uygulaması 1879 yılına kadar devam etmiştir. Yeni dönemle birlikte tütün üzerinde tam bir devlet denetimi kurulmaya çalışılarak, İstanbul ve çevresindeki bölgelerde kişilerin idare tarafından belirlenen yer ve mağazalardan başka yerlerde tütün satmaları ve ithal etmeleri yasaklanmıştı. Ayrıca tütüncü esnafı ve kaçakçılığa yönelik ağır yaptırımlar içeren bir "ceza muameleleri varakası" 1 Temmuz 1873'te hazırlanıp yayımlandı. Ancak tüm bu girişimlere rağmen devlet inhisarı başarılı olamadı (Üskül, 2019: 52-53).

Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluşundan sonra tütünle ilgili durum da değişmiştir. Daha önce tütünle ilgili çeşitli girişimler denenmiş, fakat istenilen sonuç bir türlü sağlanamamıştı. Düyun-ı Umumiye İdaresi başlangıçta tütünü kendi bünyesinde bir gelir kaynağı olarak işletmişti. Fakat görevlendirmiş olduğu memurlardan istediği performansı alamayınca, yeni bir adım atarak idare bünyesinde bir şirketin kurulmasını kararlaştırdı. Bu projenin gerçekleştirilmesi için Credit Anstalt ve Grubu, Banker Bleichroder ve Grubu ile Osmanlı Bankası'nın ortaklığıyla Sultan II. Abdülhamit döneminde 27 Mayıs 1883 tarihinde imzalanan sözleşmeyle kısa adı Reji Şirketi olan tütün idaresinin kurulduğu ilan edilmiştir. Kurulan bu anonim şirket çok uluslu olup yabancı sermayeye dayanmaktaydı. Şirketin temel amacı, Osmanlı borçlarının alacaklılarca tahsili için tütünün üretim ve ticareti dahil her aşamasını yönetmekti. Reji Şirketi için hukuki düzenlemeler de yapılmıştır. Şirketin 42 yıllık tarihi boyunca hukuki dayanaklarını oluşturmak maksadıyla iki şartname ve bir nizamname ile idare edilmiştir. 1883'den 1925'e kadar faaliyette olan şirket, 27 Mayıs 1883 ve 15 Nisan 1914 tarihlerinde hazırlanmış olan iki şartname ve 1886 yılında hazırlanmış olan bir nizamnameyle yönetilmeye çalışılmıştır (Dağ, 2022: 163).

Reji Şirketi çok uluslu, çok yapı ve çok ortaklı olarak kurulan bir şirkettir. Düyun-ı Umumiye İdaresi tütün gelirlerini daha sağlıklı idare edebilmek için 1884 senesinde Viyana'dan Credit Anstalt, Berlin'den Banker Bleichroder ve Osmanlı Bankası ortaklığıyla bu şirketi kurmuştur. Tütünden elde edilecek gelirler, Reji Şirketi, Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Osmanlı devleti arasında paylaşılacaktı (Oktar ve Alan, 2018: 31).

Reji Şirketi kurulduktan sonra tütün alanında köklü değişiklikler gerçekleşmiştir. Osmanlı ülkesinde Reji İdaresinin dışında tütünün bulundurulması suç olmuş ve Osmanlı Devleti ile Reji Şirketi arasında yapılan mukavelenin 21. maddesine göre tütün imalatı sadece Reji tarafından yapılacağı için bir yandan mevcut tütün fabrikalarını kapatırken, diğer taraftan şirket eliyle ülkenin çeşitli yerlerinde yeni fabrikalar da kurulmuştur. Öte yandan faaliyetlerine son verilen kurumlara ait binalardan işe yarar görünenler, sahipleriyle bir anlaşma

yapılmak suretiyle ya kiralanmış ya da satın alınmıştır (Dığıroğlu, 2007: 52).

Reji İdaresinin denetimine bırakılan tütün faaliyetinin yürütülmesi için memurlar görevlendirilerek, tütün üzerinde kontrol sağlanmaya çalışılmıştır. Vilayet ve sancaklarda müdürlük ve memurluk şeklinde teşkilatlanan yapı, tütün konusunda tek yetkili güç olarak faaliyet göstermiştir. Avrupalı devletlerin denetiminde olan Reji Şirketi imparatorluk genelinde başlangıç itibariyle 20'ye yakın vilayette 720 şube ve 5.000'den fazla çalışanıyla güçlü bir örgütlenme ağı kurmuştur. 1884 yılında fiilen göreve başlayan idare, 4.500 kişi ile tütün üzerinde kontrol sağlamaya çalışmış ve bu sayı zamanla artış göstererek, 1887 yılında 5.600, 1889 yılında ise 8.800 kişiye kadar ulaşmıştır. Memur sayısı zamanla daha da artarak devam etmiş ve 1900'lı yıllarda memur sayısı Mâliye Nazırlığının görevli sayısını aşmıştır. Reji İdaresi'nin artan personel sayısı tütün üretiminin artışını göstermektedir. Böylesine yaygın ve güçlü bir ađ kuran şirketin çalışan sayısı 1920 yılına gelindiğinde 8.000 civarındaydı (Öztürk ve Keskin, 2013: 96-97).

Reji Şirketi'nin gelirlerini nasıl değerlendireceği de belirlenmişti. Buna göre Reji Şirketi, yapacağı yıllık kârlarının % 35'i Düyun-ı Umumiye, % 30'ı Osmanlı Hükümeti ve % 35'i Reji İdaresi'ne verilecekti. Faaliyete geçtikten hemen sonra olmasa da ilerleyen süreçle birlikte kârını arttıran şirket, zamanla büyük gelirler elde etmiştir (Günaydın, 2009: 106).

Reji Şirketi faaliyete geçtikten sonra birçok mesele ve zorlukla yüzleşmek durumunda kalmıştır. Şirketin yüzleşmek zorunda kaldığı en önemli sorunlar ruhsatname, ambar, kredi, kaçakçılık, fiyat, işçi ve kolculuk sorunları olmuştur. Özellikle ruhsatname, kaçakçılık ve kolculuk meselesi Reji Şirketi'ni en fazla zorlayan meseleler olarak ön plana çıkmıştır.

4. Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti'nde Reji Şirketi Faaliyetleri

Elâzığ, tarihi ismiyle Harput, MÖ. 4000'li yıllarda kurulan oldukça eski ve köklü bir şehirdir. Harput, Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan kervan yollarının geçiş güzergâhında bulunup oldukça önemli bir konuma sahiptir.

Müstahkem kalesi, verimli toprakları, uygun iklim ve su kaynakları ile doğal korunağa sahip stratejik önemi yüksek bir şehir olup, Malazgirt zaferiyle Türk yurdu haline gelmiştir. Malazgirt Savaşından sonra birçok defa el değiştiren şehir, 1516 yılında Osmanlı hakimiyetine girmiş ve Harput adıyla Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır.

Osmanlı hakimiyeti döneminde Harput, Basra ve Bağdat'tan Diyarbekir'e gelip, Malatya ve Sivas istikametinde devam eden ticaret yolunun üzerinde bulunmaktaydı. Ayrıca bir yol da Bingöl ve Muş üzerinden Van'a ulaşıyordu. Bu yollar sadece ticari değil aynı zamanda askeri amaçlarla da kullanılmaktaydı. Bu kervan yolları Harput için önemli gelir kaynağıydı. Kervanlar tarafından kullanılan bu yollar şehre önemli bir gelir sağlamaktaydı. Harput aynı zamanda çevresinin sanayi merkezi durumunda olup dericilik, demircilik ve bakırcılık sektöründe oldukça gelişmişti (Aksın, 1999: 25-26; Yılmazçelik, 1995: 14-15).

Harput Kalesi korunaklı olmakla birlikte yerleşmeye elverişli olmayışı, tabiat şartlarının zorluğu, işe teminindeki güçlük nedeniyle Harput şehrinin daha fazla gelişmesine engel teşkil etmiştir denilebilir. 1834 yılında Doğu eyaletlerini ıslah etmek için görevlendirilen Reşid Mehmed Paşa, düzlük ve geniş bir alan olan Agavat Mezrası'nı merkez haline getirince, daha sonra teşkil edilen Ma'muratü'l-Aziz (Elazığ) vilayetinin merkezi, Harput'tan buraya taşınmıştır. Yeni şehrin cazibesini arttırmak ve hayat şartlarını iyileştirmek amacıyla aynı dönemde hastane, kışla ve cephan binaları yapılarak vilayet merkezi Harput'tan buraya nakledilmiştir. Böylece tarihi Harput şehri ve kalesi eski canlılık ve kalabalığını kaybetmiştir. 1867 Vilâyet Nizamnamesi ile bir sancak halinde teşkilâtlandırılan ve Diyarbekir vilâyetine tâbi olan Ma'mûretülâziz'e Harput, Arapgir, Ergani Madeni, Malatya, Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) ve Palu kazaları bağlanmıştır. 1871'de Diyarbekir vilâyetinden ayrılıp müstakil bir sancak, 1877'de ise vilâyet yapılmıştır. 1892'de Malatya ve Dersim bu vilâyete katılmıştır. Vilâyet 1920 yılına kadar bu idarî durumunu korudu. Bu tarihten sonra yeni bir düzenleme ile Dersim ve Malatya buradan ayrılmış ve her biri ayrı birer vilâyet haline getirilmiştir (Aksın, 1999: 24-36).

Halk arasında kısaca el-Azîz olarak telaffuz edilen El-aziz ilinin adı 10 Aralık 1937 tarih ve 7806 sayılı kararname ile Elazığ olarak değiştirilmiştir.

Ma'muratü'l-Aziz, Düyun-ı Umumiye ve Reji Şirketi'nin kurulmasından sonra bu iki idarenin güçlü bir şekilde faaliyet yürüttüğü merkezlerden biri haline gelmiştir.

Ma'muratü'l-Aziz vilayet yapıldıktan sonra Malatya, Dersim, Adıyaman gibi şehirler ve birçok kaza idari olarak buraya bağlanmıştır. Vilayette büyük miktarlarda tütün ekimi yapılarak, tütün/duhândan öşür/vergi ve ticari anlamda ciddi hacimler yakalanmıştır. Reji Şirketi faaliyete başladıktan sonra kalabalık bir memur ve kolcu kadrosuyla faaliyet yürütmüştür.

27 Mayıs 1883 tarihinde Reji Şirketi'nin kuruluşu gerçekleştikten hemen sonra, Osmanlı Devleti'nin önemli vilayetlerinden biri olan Ma'muratü'l-Aziz'de de Reji Şirketi'nin kuruluşu gerçekleşmiştir. Reji Şirketi'nin

kuruluşu öncesinde de Harput ve çevresinde tütün ekiminin önemli miktarlarda gerçekleştiği, alınan oşür miktarından kolayca anlaşılmalıdır. Şirketin vilayetteki faaliyetlerine bakıldığında, birçok mesele ve sıkıntının yaşandığı göze çarpmaktadır.

4.1. Tütün Ekimi ve Ruhsatname Meselesi

Osmanlı Devleti'nde tütün ekimi ilk defa 1600'lü yılların başında gerçekleşmiştir. Tütünün ülke topraklarında yayılması oldukça hızlı olmuştur. Tütün bitkisi birçok toprak türüne kolayca uyum sağladığı ve sulamaya ihtiyaç duymadığı için yayılımı da hızlı olmuştur. Yani tütün bitkisi her iklim şartına kolayca adapte olabildiğinden, Anadolu'da ekimi ve ticareti hem hızlı hem de yaygın olmuştur demek mümkündür (Zabun, 2021: 624).

İmparatorluğun özellikle Batısında ve Karadeniz yöresinde yoğun olarak ekilen tütünün aynı yoğunlukta olmasa da imparatorluğun Doğu vilayetlerinde de önemli hacimlerde ekildiği görülmüştür. Ma'muratü'l-Aziz vilayetinde tütün ekiminin tam olarak hangi tarihte başladığı tespit edilememiştir ancak 17. yüzyılın ortalarında imparatorluğun Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinin çoğunda tütün ekiminin çiftçiler tarafından ciddi manada ilgi görmeye başladığı bilinmektedir (Üskül, 2019: 11). 19. yüzyıl başlarında ise Anadolu'nun Doğu bölgeleri de tütün üretiminin önemli merkezleri haline gelmeye başlamıştır (Yapıştıran, 2013: 43-70).

Reji Şirketi'nin kurulmasıyla birlikte tütün ekimi ruhsatname şartına bağlanmış ve tütünle ilgili şirket tek yetkili merci haline gelmiştir. Buna göre yarım dönümün altında tütün ekimi yasaklanmış ve ekim için her sene ruhsatname almak zorunluluğu getirilerek, bu kriteri yerine getirilmeden ekilen alanlar kaçak olarak değerlendirilip bu yönde muamelede bulunulmuştur. Tütün ekiminin sıkı bir denetlemeye tabi tutulması her bölgede sorunları da beraberinde getirmiş, kaçakçılık meselesinin doğmasının sebepleri arasına girmiştir (Yapıştıran, 2013: 64).

Diyarbakir Vilayet Salnamelerine bakıldığında, Harput Vilayetinde tütün ekiminin yoğun olduğu görülmektedir. 1873 yılında Ma'muratü'l-Aziz sancağında 32.390 kuruş, Malatya'da ise 26.675 kuruş duhân oşrü alındığı görülmektedir. İki vilayetten toplam 59.065 kuruş duhân oşrü alındığı; bu dönemde Diyarbakir vilayetinde ise bu miktarın 52.550 kuruş olduğu görülmektedir (Diyarbakir Vilayet Salnamesi, Hicri 1290, s. 345-359). Aynı dönem içerisinde Malatya sancağında 354.000 kıyye (1 kıyye: 1.282 kg) duhân yetiştirilmekte olup, bu tütünün 262.000 kıyyesi dahilde, 92.000 kıyyesi ise dışarıya gönderilmekteydi. Yine aynı dönem içerisinde Mardin ve Siirt sancaklarında yetiştirilen tütünün toplamda 104.616 kıyye olduğu gözönüne alınacak olursa, Malatya'daki tütün yetiştiriciliğinin ne kadar büyük bir miktarda olduğu daha iyi anlaşılacaktır (Diyarbakir Vilayet Salnamesi, Hicri 1290, s. 345-359).

1874 senesinde yine Ma'muratü'l-Aziz sancağında 32.177 kuruş, Malatya sancağında ise önceki yıla göre nerdeyse iki kat artışla 43.792 kuruş duhân oşrü alındığı görülmektedir (Diyarbakir Vilayet Salnamesi, Hicri 1291, s. 70-73). Yine aynı tarihte Ma'muratü'l-Aziz sancağında 180.000 kıyye tütün mahsulatı gerçekleşmiştir. Bu mahsulatın 80.000 kıyyesi dahilde 100.000 kıyyesi hariçte sarfedilirken, dahildeki fiyat 5, dışardaki fiyat ise 6 kuruş olarak gerçekleşmiş ve toplamda 1.000.000 kuruş gelir elde edilmişti. Yine aynı dönemde Malatya sancağında 90.000 kıyyesi dahilde, 170.000 kıyyesi hariçte sarfedilmek suretiyle toplam 260.000 kıyye tütün elde edilmişti. Bu tütünün dahildeki fiyatı kıyyesi 3 kuruş, hariçteki fiyatı ise kıyyesi 4 kuruş olmak üzere toplamda 950.000 kuruş elde edilmişti. Sadece bu iki sancaktan 1.950.000 kuruş elde edilmiş olması tütünün bölgede yoğun olarak yetiştirildiğini açık olarak ispatlamaktadır. Aynı dönemde Mardin ve Siirt sancaklarında toplam elde edilen gelir sadece 540.000 kuruş olarak gerçekleşmişti (Diyarbakir Vilayet Salnamesi, Hicri 1291, s. 70-73).

1875 yılına bakıldığında da yine aynı miktarların ve gelirin aynı şekilde devam ettiğinin görülmesi, tütünden elde edilen mahsulat ve gelirin istikrarlı olarak devam ettiğini gösteren önemli bir veridir. 1875 yılında Ma'muratü'l-Aziz sancağında küçük bir artışla 39.004 kuruş, Malatya sancağında ise bir miktar düşüşle birlikte 33.816 kuruş duhân oşrü alındığı görülmektedir (Diyarbakir Vilayet Salnamesi, Hicri 1291, s. 202-218).

1876 yılında ise duhân oşründe düşüş gerçekleşmiştir. Ma'muratü'l-Aziz sancağında 23.706 kuruş, Malatya sancağında da 27.077 kuruş duhân oşrü alınmıştır (Diyarbakir Vilayet Salnamesi, Hicri 1293, s. 332-352). Bu dönemdeki mahsulatın arz miktarı ve fiyat ile geliri ise 1874 tarihiyle aynı şekilde gerçekleşmiştir (Diyarbakir Vilayet Salnamesi, Hicri 1293, s. 332-352).

1877 senesinde ise Ma'muratü'l-Aziz Sancağı, Diyarbakir Vilayetinden ayrılmıştır. Bu dönemde Ma'muratü'l-Aziz Vilayetine tabi Malatya Sancağından 11.213 kuruş duhân oşrü alınmıştır (Diyarbakir Vilayet Salnamesi, Hicri 1294, s. 75-77). Önceki yıllara göre yaşanan bu büyük düşüşün sebebi, 1876 yılında meydana gelen kuraklık ve doğal afetler olarak görülebilir. Yörede bu tür afetler sıklıkla meydana gelmekteydi. Örneğin Ma'muratü'l-Aziz Vilayetine bağlı Behisni'ye (Besni) mülhak Hevidi, Belviran ve Tut nahiyelerine yağın şiddetli dolu neticesinde seller olduğundan bağ, bahçe ve ekinler hasara uğramıştır (BOA, DH.MKT. 1085/20, H-5-04-1324). Yaşanan doğal afetler mahsulatta düşüşe sebep olduğu gibi toprağa bağlı vergi

gelirlerinin de düşmesine yol açmaktaydı.

Reji İdaresi kurulmadan önce tütün, pamuk, pamuk ipliği, zeytinyağı, balmumu buğday gibi mallardan, tarifedeki normal gümrük vergisinden ayrı olarak "resm-i miri" adıyla ihracat vergisi alınmaktaydı. Reji Şirketi'nin Harput'ta faaliyete geçmesinden sonra vilayette resm-i mirisi verildiği halde tütünü elinde kalan kişilerin tespiti için bir heyet görevlendirilerek tahkikat yapılmış ve neticede Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti'nde resm-i mirisi alınmış tütünün yalnız bakkal Ahmed Ağa'da bulunduğu tespit edilmiştir (BOA, DH.MKT. 1384/66, H-16-03-1304 (M. 1886)).

Reji şartnamesine göre ruhsatsız olarak tütün ekimi yasak olmasına rağmen, bunun denetiminden sorumlu Reji memurlarının bu konuda bazen görevlerini ihmal ederek bu kayıtları yapmadıkları da görülmektedir (BOA, DH.MKT. 1387/33, H-28-03-1304(M. 1886); BOA, DH.MKT. 1384/46, H-15-03-1304 (M. 1886); BOA, DH.MKT. 1387/33, H-28-03-1304 (M. 1886)).

Reji İdaresinin teşkili döneminde, elindeki tütünü idareye teslim etmiş oldukları tütünlerden, önceden Düyun-ı Umumiye İdaresince alınan mürur resminin (tütünden alınan nakliye vergisi) kendisine iade edilmediği gerekçesiyle Ahmed Efendi isimli bir tütüncü şikayette bulunmuştur (BOA, DH.MKT. 1448/3, H-29-12-1304(M. 1887)). Buna göre Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti'nde tütün tüccarı olan Ahmed Efendi'nin malı olup el konulan tütünlerin Reji İdaresi'nin teşkilinden evvel derdest edildiği ifade edilmiştir (BOA, DH.MKT. 1426/14, H-23-09-1304 (M. 1887)).

1887'de Selanik, Ma'muratü'l-Aziz ve Manastır vilayetlerinde, ruhsatsız olarak ekilen tütünlerin Reji tarafından sökülmesi kararına karşılık, sökülmemesi için yöre ahali tarafından dilekçeler verilmiştir (BOA, DH.MKT. 1435/40, H-8-11-1304 (M. 1887)).

Reji'nin hassas olduğu konulardan birisi de çorak ve verimsiz topraklarda tütün ekiminin yapılmamasıdır. Bu sebeple şirket bazen ruhsatname konusunda zorluk çıkararak, tütündeki kaliteyi kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Fakat buna karşı kaçak tütün olayı ve hükümete şikayetler devam etmiştir. 1890 yılında Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti'nde elverişsiz mahallerde tütün ekiminin yasaklanarak, bir önceki yıla ait ruhsatsız mahsulün yakılması kararı alınmıştır. Buna karşılık büyük tepki doğmuş ve Reji'nin böyle bir yetkisi olmadığı iddia edilerek, hükmün icrası önlenmeye çalışılmıştır (BOA, DH.MKT. 1778/103, H-22-03-1308 (M. 1890)). Ma'muratü'l-Aziz vilayeti dahilinde elverişsiz mahallerde tütün ekiminin yasaklanması, yetiştirilen tütünlerden kalitesiz ve elverişsiz tütünlerin imhası, önceki sene (M. 1889) ürünü olan tütünlerin müsaderesi ve ruhsatsız olarak hiç kimseye tütün ektirilmemesi kararının uygulanmasında, bazı yerlerde kuvvet kullanma zarureti doğduğundan söz edilerek sonucun şirkete bildirilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT. 1756/78, H-15-01-1308 (M. 1890); BOA, DH.MKT. 1778/103, H-22-03-1308 (M. 1890)).

Reji İdaresi, kararlarında yer yer oldukça katı davranmıştır. Bu konuda verilecek örneklerden birisi de tütünün ekim zamanıyla ilgilidir. Ma'muratü'l-Aziz vilayetine bağlı Hısn-ı Mansûr kazasında ziraat mevsimi geçtikten sonra dikilen tütünlerin sökülmesi istenerek, ekili tütünlerin imhası için Reji memurları ve kolcular görevlendirilmiştir. Buna karşılık konu Mâliye Nezareti'ne taşınmıştır (BOA, DH.MKT. 1546/86, H-18-01-1306 (M. 1888)).

Tütünle ilgili meseleler çok boyutlu ve çetrefilli olarak gelişmiştir. Örneğin bazen ruhsatsız ve kaçak tütünler bizzat resmi ünvanlı kişiler eliyle olmuştur. Ma'muratü'l-Aziz'e bağlı Arabgir'de kolcular tarafından yakalanan tütünün kaza kaymakamına ait olduğu ve ruhsatsız olarak ekildiği anlaşılmıştır. Reji kolcuları kaçak tütünü sökmek istemiş, fakat kaza kaymakamı buna engel olmuş ve Reji memurlarına müşkilat çıkarmıştır. Buna karşılık Reji yetkilileri durumu, Ma'muratü'l-Aziz vilayetine bildirerek ederek yardım talep etmiştir (BOA, DH. İD.95/56, H-09-10-1330 (1912); BOA, DH.İD.. 95/56, H-09-10-1330 (M. 1912)).

4.2. Tütün Kaçakçılığı Meselesi

Tütünle ilgili en önemli konulardan biri kaçakçılık meselesidir. Tütün kaçakçılığı meselesi her ne kadar Reji'nin Osmanlı tütün idaresini devralmasıyla dikkatleri üzerine çekmişse de esasında daha eski bir mesele olup, 17. yüzyılın başına kadar gitmektedir. Özellikle 1609-1649 yıllarında tütünün yasaklandığı dönemde tütün kaçakçılığı görülmeye başlanmıştır. Tütünün Osmanlı topraklarında ekim alanını genişletmesi ve içici nüfusun artmasıyla kaçakçılık daha da artmış ve kaçakçı grupları oluşmaya başlamıştır. Kaçakçılık faaliyetleri hem üreticiler tarafından hem de tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Tütün kaçakçısı sayısı, bilhassa 18. yüzyıldan itibaren tütün tarımının yaygınlaşmasıyla birlikte artış göstermeye başlamıştır (Ösen, 2015: 54-55). Tütün kaçakçılığı salt bir geçim meselesini aşan anlamlar da taşımaktaydı. Kaçakçılık; Reji ve devletin yüklediği ağır vergiler ve ödevlerden bir kaçış, yerel yönetici ve Reji'nin uygulamalarına bir başkaldırı niteliğinde gerçekleşmekteydi (Altunsoy, 2020: 564).

Tütün kaçakçılığı hem taşra hem de şehir ve kazalarda yoğun şekilde yapılmaktaydı. Buna karşın devlet birçok tedbir ve yasal düzenlemeyle bu durumu engellemeye çalışmıştır.

Reji genel müdürlüğünü yapan Lui Ramber'in anılarına bakıldığında; durumun iki taraf açısından da kolay

olmadığı söylenebilir (Altunsoy, 2020: 568):

“Ekim’in birinci günü işe başladım. Elime verilen karmakarışık yumağı sökmeye çalışıyorum. Bu da kolay bir iş değil. Bir Reji inhisarı vücuda getirilmiş, fakat bundan mantiki sonuç alınmamıştır. Tütün ekimi serbesttir. Yalnız çiftçi Reji’den dikme müsaadesi alacaktır. Reji ise bu müsaadeyi vermeye mecburdur. Bundan başka yaprak tütün ihracatı da serbesttir. Satılmayan tütünlere gelince Reji, çoğu çiftçiler tarafından seçilen muhamminlerce takdir edilmiş bir fiyat karşılığında bunları almaya mecburdur. Bu tarz ile Reji öyle bir müessese haline gelmiştir ki ekici ile daima bir mücadele halindedir. Aynı zamanda ekiciyi koruyan mahalli hükümetle de boğaz boğaza uğraşır. Anlaşıyor ki bu işin idaresi gayet güçtür. Fakat buna rağmen kabul ediyorum.”

Osmanlı Devleti’nde yaşanan kaçakçılığın sosyolojik bir karşılığı ve tabanı bulunmaktaydı. Kaçakçılar; tütün kolcularına karşı oluşan toplumsal nefret ve tepkiyle Reji uygulamaları altında bunalan halktan ve üreticiden aldıkları destekle çok yoğun şekilde kaçakçılık faaliyetleri yürütmüşlerdir. Reji’nin menfi uygulamaları neticesinde kaçakçılık faaliyetleri öylesine yaygınlaştı ki ülkede yetiştirilen tütünün neredeyse % 35’i kaçak hale gelmişti (Altunsoy, 2020: 571). Bu durum karşısında Reji şirketi kolcuları silahlanarak, kaçakçılarla mücadele etmeye başlamış ve karşılıklı çok şiddetli çatışmalar cereyan etmiştir.

Tütün çiftçisi yıl boyunca bin bir zahmetle tütün yetiştirip para kazanmaya çalışmaktaydı. Ancak Reji Şirketi’nin kurulduktan sonra tütüne düşük fiyat verip karmaşık ve zahmetli prosedürler uygulaması sebebiyle tütün çiftçisi ve tütün tüccarı daha fazla kazandığı kaçakçılık yoluna başvurmuştur. Kaçakçılık meselesi, eskiden beri görülen bir hadiseydi. Ancak şirketin kurulmasından sonra katlanarak artış gösterince önlem amacıyla Reji Kolculuğu teşkilatı kurulmuştur. Fakat kolculuğun kuruluşu, kaçakçılık meselesini çözmediği gibi daha büyük meseleler ortaya çıkarmıştır. Her yaş ve mevkiden, meslekten insanın dahil olduğu kaçakçılık olayları yer yer Reji Şirketi’ne tepkisel bir tavır olup, Osmanlı Hükümeti ve yetkililerinden bile destek gördüğü olmuştur. Bu geniş kaçakçılık olayları sonucunda kaçakçı kervanları ve kolcular arasındaki çatışmalarda, on binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Kaçakçı kervanları da silahlı Reji kolcularıyla çatışma içerisine girmekten çekinmemişlerdir (Günaydın, 2009: 107).

Reji kolcuları kaçakçılar karşısında bazen yetersiz kaldıklarında, Osmanlı askerleri veya başka güçlerden de faydalanılmıştır. Çünkü kaçakçılar geçiş güzergâhındaki halka da zarar vermekteydiler. Örneğin 1899 yılında Harput’un da dahil olduğu Vilayet-i Sitte’de ahaliyi tehdit eden tütün kaçakçılarının zararlarının önlenmesi için köy bekçilerinin tayin edildiği görülmektedir (BOA, DH.TMIK.S..25/46, H-5-02-1317 (M. 1899)).

Reji idaresi kaçakçılık konusunda oldukça katı davranıp, elli gramlık tütünleri bile kaçak tütün statüsünde görüp müsamaha göstermemiştir. Harput’ta 1887 yılında bir kontrol sırasında yakalanan ve elli gramdan aşağı olan tütünlere el konulup işlem başlatıldığı, Ma’muratü’l-Aziz Reji Acentası’na da durumun bildirildiği görülmektedir (BOA, DH.MKT.1394/74, H-27-04-1304 (M. 1887)).

Kaçakçılık hadiselerine resmi unvan ve makam sahiplerinin bile karıştığı görülmekteydi. 1912 yılına ait bir arşiv belgesine göre Arapgir’de kaçak tütünün yakalandığı fakat yapılan tetkik sonucunda kaçak tütünün Arapgir kazasının kaymakamı tarafından ekildiği anlaşılmıştır. Reji kolcuları kaçak tütünü sökmek isteyince kaymakamın buna mani olduğu bildirilmiştir. Buna mukabil Reji Şirketi, Ma’muratü’l-Aziz vilayetine tebligatta bulunup yardım istemiştir (BOA, DH. İD. 95/56, H-09-10-1330 (M. 1912)). Yine vilayette bulunan Posta ve Telgraf Teşkilatı mensuplarının da tütün kaçakçılığına karıştığı tespit edilerek soruşturma başlatılmıştır. Tütün kaçakçılığı yapan posta tatar ve sürücülerine yardım ettiklerine dair şikayet olan Ma’muratü’l-Aziz Vilayeti müfettiş muavini İzzet Efendi ile Posta ve Telgraf Teşkilatı müdürü Reşid Efendiyle ilgili tahkikat başlatılmıştır (BOA, DH.MKT. 747/34, H-10-05-1321 (M. 1903)). Devlet görevlileri arasında sadece tütün kaçakçılığı değil, kaçak tütün içilmesi de oldukça yaygındı. Bu nedenle Diyarbakir ve Ma’muratü’l-Aziz’de kaçak tütün için devlet memurlarının ikaz edildiği görülmektedir (BOA, DH.MKT. 2582/9, H-20-10-1319 (M. 1902)). Devlet görevlileri arasında kaçak tütün kullanımı öylesine yaygındı ki sadece devlet memurları değil milletvekilleri arasında dahi görülmekteydi. Cumhuriyetten sonra dahi kaçak tütün kullanımı devam etmiştir. 3 Mart 1926’da Malatya milletvekili Hacı Bedir, kaçak tütün bulundurmadan suçlu bulunarak hakkında Reji Şirketi yerine kurulmuş olan İnhisarlar İdaresi’nce dava açılmış ve ilgili evrak Büyük Millet Meclisine gönderilerek dokunulmazlığının kaldırılarak yargılanması talep edilmiştir (BOA, Fon: 30-10-0-0, Kutu:9, Gömlek: 51, Sıra: 27, M. 03.03.1926).

Ma’muratü’l-Aziz’de de kaçakçılık hadiseleri yoğun olarak görülmekteydi. Özellikle Karadeniz’den gelen bazı kaçakçı toplulukları, Harput’un dağlık coğrafyasını da kullanarak tütünlerini buradan daha güneye Halep ve Şam’a oradan da daha farklı coğrafyalara götürmekteydiler. 1894 yılına ait bir belgeye göre Akçaabad kazasında oturan bazı kaçakçıların silahlı gruplar teşkil etmek suretiyle Erzurum, Ma’muratü’l-Aziz ve Sivas vilayetleri hattında tütün kaçakçılığı yaptıkları tesbit olunduğu ve bunun önlenmesi için gereken önlemlerin alınması gerektiği belirtilmiştir (BOA, DH.MKT. 290/41, H-03-04-1312 (M. 1894)).

Ma’muratü’l-Aziz Vilayeti özellikle Karadeniz bölgesinden gelen kaçakçı kervanlarının geçiş güzergâhı olup

bu hatta yoğun bir kaçakçı geçişi olduğu görülmektedir. Bu sebeple Ma'muratü'l-Aziz'de, Laz kaçakçılar vasıtası ile artan tütün kaçakçılığının önlenmesi amacıyla Ma'muratü'l-Aziz ve Trabzon vilayetleri arasında işbirliğine gidilmiştir (BOA, DH.MKT. 1414/90, H-27-07-1304 (M. 1887)). Bu işbirliğinin bir neticesi olarak silahlı bir şekilde Eğin ve Bayburt kazası taraflarına tütün götürmüş olan Laz kaçakçıları hakkında Trabzon, Erzurum ve Ma'muratü'l-Aziz vilayetlerince bu silahlı kaçakçı grupların, takibata tabi tutulduğu ancak zabitanın yetersiz olması sebebiyle bu gruplarla baş edilemediği için bunların yakalanamadığı ve Osmanlı ordusundan yardım talep edildiği görülmektedir (BOA, DH.MKT. 2151/11, H-6-08-1316 (M. 1899)). Ancak sonraki tarihe ait başka belgelere göre bu durumun önlenemediği ve Laz kaçakçıların Trabzon'dan Erzurum ve Ma'muratü'l-Aziz'e tütün kaçırmalarının bu hat üzerinden devam ettirdikleri görülmektedir (BOA, DH.MKT. 2298/93, H-21-09-1317)

Kaçakçılarla mücadele sırasında sadece kaçakçılar değil, kolcular da hayatlarını kaybetmiştir. 1888-1889 tarihlerinde bir hadise sırasında kaçakçıların bir kolcu müfettişini öldürüp kaçtıkları ancak yapılan tahkikat sonrasında katillerin Kahta kazası ahalisinden olduğu anlaşıldığı, birinin yakalandığı diğerlerinin de arandığı bildirilmiştir. Yakalanan kişi Malatya sancağına gönderilip yargılanmıştır (BOA, DH.MKT. 1592/54, H-8-06-1306).

Reji kolcuları sadece kaçak tütünleri değil, kaçak silahları da ele geçirmişlerdir. Silah kaçakçılarına yönelik birçok yerde farklı silah ve mühimmatı yakaladıkları görülmektedir (BOA, ZB. 365/44, R-27-03-1322)

4.3. Ma'muratü'l-Aziz Reji İdaresi Görevlileri

Çokuluslu bir sermaye grubu hüviyetine sahip olan Reji Şirketi, her şey bir tarafa profesyonel ticari bir şirket vasfına sahip olup gelir elde etme hedefiyle kurulmuştu. Şirket, bunu gerçekleştirmek maksadıyla kendi faaliyetlerine uygun gördüğü personellerle çalışmıştır. Şirketin personel istihdam politikası tek tip olmayıp mevkilere göre değişiklik göstermiştir. Şirket, amacını gerçekleştirmek için en az sayıda personel istihdam edip maksimum verim elde etmek hedefiyle hareket etmiştir.

Reji Şirketi faaliyete geçtikten sonra vilayetlerde müdürlük, sancak ve kazalarda ise memurluk şeklinde faaliyet göstermiştir. Faaliyet gösterdiği yerlerde müdür, memur, kâtib, muhasebeci, kolcu vb. kalabalık bir görevli kadrosuyla görev yapmıştır. Reji Şirketi faaliyete geçtikten hemen sonra Harput'ta 1884'de Reji müdürü olarak Mösyö Latur görevlendirilmiştir (Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, Hicri 1301, s. 57-84). Latur ile birlikte Mehmed, Ohannes, Mardiros ve Avadis isimli dört kolcu da atanmıştır (BOA, ŞD. 1460/65, H-23-02-1303)

Reji Şirketi'nin faaliyete geçtiği dönemde, Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Reji Şirketi'nin prototipi olarak daha önce faaliyette bulunan Rusüm-ı Sitte İdaresi'nin güçlü bir kadroyla Ma'muratü'l-Aziz, Malatya ve birçok kazada faaliyet yürüttüğü görülmektedir (Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, Hicri 1301, s. 57-84; Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, Hicri 1302, s. 57-84; Diyarbakir Vilayet Salnamesi, Hicri 1302-1308-1312). Başlangıçta sadece Harput'ta müdürlük seviyesinde faaliyete başlayan Reji Şirketi, ilerleyen tarihlerde birçok sancak ve kazada faaliyet yürütmüştür. Örneğin 1884-1885 dönemine bakıldığında Reji Şirketi'nin bölgede çok güçlü bir şekilde varlık gösterdiği görülür. Bu dönemde Harput'ta Reji Acentesi müdürü olarak yine Mösyö Latur, muhasebeci Aleksandır Efendi, sandık emini Ohannes Efendi, ambar memuru Nazarit Efendi, memur olarak ise Hafız Yusuf Efendi görev yapmaktaydı (Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, Hicri 1301, s. 57-84).

Keban Ma'deni kazası'nda Reji Şirketi memurluk düzeyinde Oskiyan Efendi ile, Arabgir kazası'nda Reji memuru Biros Efendi, Eğin kazası'nda Reji memuru Kerob Efendi ile temsil edilirken, Malatya Sancağı'nda ise Reji İdaresi memuru Keğork Efendi ve kâtib Said Efendi ile faaliyete başlamıştı. 1888 yılına gelindiğinde ise Reji Şirketi görevli kadrosu artmaya başlamıştır. Bu tarihte Ma'muratü'l-Aziz Reji Nezareti'nde nazır Haçıyan Karabet Efendi, muhasebeci Okoset Bombardka Efendi, sandık emini Kasabyan Ohannes Efendi, ziraat müfettişi Taşopan Kazrat Efendi, Mekid Misakyan Karagin Efendi, evrak memuru Muradyan Niğoğos Efendi görev yapmaktaydı.

Yine bu tarihte Keban Ma'deni kazası Reji memuru Oskiyan Efendi, Arapgir Kazası Reji memuru Yusuf Efendi idi. Eğin kazası Reji İdaresi ise müdürlük statüsünde faaliyet yürütmekte olup müdür olarak Mustafa Efendi ve kâtib olarak de Boğos Efendi görev yapmaktaydı. Malatya Sancağı Reji Dairesi ise memur İbrahim Halil Efendi, kâtib Akob Efendi, muhafaza memuru Hacı Hüseyin Efendi'den meydana geliyordu. 1890-1891 döneminde ise Reji idaresi kadrosu oldukça kalabalık olarak faaliyet yürütmüştür. Bu tarihte hem kadrolar genişlemiş hem de faaliyet noktaları artmıştır. Bu durum tütünün ekim alanı ve verim miktarı olarak arttığını göstermektedir. Ayrıca kazalarda dahil olmak üzere Ziraat Bankası'nın şubelerle faaliyet yürüttüğüne bakılırsa, Reji ile bu durumun irtibatlı olduğu değerlendirilebilir.

Ma'muratü'l-Aziz Reji Nezareti, nazır Pançar Efendi, müfettiş Ahmed Nesib Efendi, Osman Efendi, muhasebeci Dokasvic Efendi, muavin Rızkullah Efendi, mütercim ve tahrir başkâtibi Abdülmesih Efendi,

Muradyan Evidis, ziraat memuru Naum Efendi, muhafaza müfettişi Tevfik Efendi, muhafaza müfettişi Halid Efendi, dava vekili Yazıcıyan Ohannes Efendi, muhasebe kâtibi Oğob Efendi, sandık emini İskender Efendi, muhasebe mülazımı Serkisyan Keyğob Efendi, muhasebe mülazımı Karabet Efendi, ambar müdürü Antonyadis Efendi, ambar muavini Ohannesyan Soğman Efendi, fabrika memuru Nazır Efendi, fabrika kâtibi Metas Efendi, muhammin Keyğork Efendi bu dönemdeki görevli kadrosunu oluşturmaktaydı (Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, Hicri 1308, s. 42-70).

Keban Madeni kazası Reji memuru Oskiyan Efendi, Arabgir kazası Reji dairesi Ohannes Efendi, kolcu Mustafa Efendi, Egin kazası Reji İdaresi müdür Ahmed Efendi, kâtib Nikoğos Efendi, Malatya Sancağı Reji Dairesi müdür Galib Bey, muhasebeci Yakub Efendi, ziraat kâtibi Ali Osman Efendi, Muhafaza memuru Ali Efendi, dava vekili Mustafa Efendi, Behisni kazası Reji idaresi memur Ahmetizade Mahmud Efendi, Dersim Sancağı Reji müdürü Karabet Efendi, kâtib Beğos Efendi, Çarsacak kazası Reji memuru Mıkırdic Efendi, Çemişgezek kazası Reji memuru Mehmed Efendi, şube kâtibi Cemal Efendi gibi isimler bu dönemde istihdam edilen diğer görevlilerdir. Sonraki tarihlerde de bu kadrolar ve merkezlerde Reji Şirketi'nin faaliyeti devam etmiştir. Yukarıda saydığımız merkezlerden ayrı olarak Hısın-ı Mansûr (Adıyaman) kazasında, Ağın Kazası, Akçadağ ve Hekimhan kazalarında da memurluk seviyesinde faaliyete başlamıştır (Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, Hicri 1308, s. 42-70).

Yine o dönem içerisinde idari olarak Diyarbakir Vilayetine bağlı olup tarihi ve coğrafi bağlarla aslında Ma'muratü'l-Aziz'e bağlı olan Palu kazası, Maden Sancağı gibi merkezlerde de Reji Şirketi ve Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin başlangıçtan itibaren faaliyet yürüttüğü görülmüştür (Diyarbakir Vilayet Salnamesi, Hicri: 1302-1308-1312-1316-1317-1318-1319-1321-1323). Belgelere göre I. Cihan Harbi sırasında Behisni'ye (Besni) bağlı Çelik köyünde tütün taharri görevlisi (tütünle ilgili araştırma ve takibat) olarak Kâmil ve Rüşdü Efendiler'in görev icra ettikleri görülmüştür (BOA, DH. İD.. 95/42, H-04-05-1333 (M. 1915)). Bu görevlendirmeden de anlaşılacağı üzere Reji Şirketi, bölgeye oldukça önem vermiş, köylere varacak derecede bir görevlendirme ağı kurup tütünle ilgili tam bir hakimiyet kurmaya çalışmıştır.

1917 yılında Kastamonu Reji müdürü iken, Reji Müdüriyet-i Umumiyesi'nin doğrudan doğruya Harput'a hareketi hakkında verdiği emirin aksine Reji eski müdürü Necib Bey, Ankara yoluyla Dersaadet'e gitmiştir. Aynı kişinin disiplinsiz hareketlerini daha sonra da devam ettirdiği görülmektedir. Daha önce Kastamonu Reji Merkez müdürü olan Necip Bey'in "görülen siyasi lüzum üzerine" Ma'muratü'l-Aziz Reji Merkez Müdürlüğü'ne tayin edildiği ancak görev yerine gitmeden önce İstanbul'a geleceği bildirilmiş, bu arada müdürün eşyası arasında dikkat çeken birşeyin olup olmadığı araştırılması için de Dahiliye Nezaretine başvurulmuştur (BOA, DH.EUM.1.Şb 8/13, H-19-01-1336; BOA, DH.ŞFR. 570/38, R-04-09-1333).

Bazı Reji Şirketi personelinin bölgede yoğun faaliyet yürüten Ermeni terör grupları olan komitelerde görev alması sebebiyle Osmanlı hükümeti, bu görevlilerin araştırılmasını istemiş ve buna bağlı olarak 1896'da Ma'muratü'l-Aziz vilayetinde çalışan Ermeni memurların miktarı ve çalıştıkları dairelerin bildirilmesini istenmiştir (BOA, Y.PRK.UM.. 35/121, H-28-04-1314). Nitekim komitelerle ilişkisi görülenler derhal görevden alınmaktaydı. 1915 yılında Ma'muratü'l-Aziz Reji İdaresi'nde müstahdem Minas Oseb ve diğer bazı şahısların, komite efradından oldukları tesbiti üzerine, görevden derhal uzaklaştırılmışlardır (BOA, DH.ŞFR. 480/12, R-30-05-1331). Buna karşılık Reji İdaresi bünyesinde görevini sadakatle yürüten Ermeniler ise taltif edilmiştir. Örneğin Ma'muratü'l-Aziz Reji Acentası olan Dimitriko Palu bunlardan sadece birisidir (BOA, DH.MKT. 1382/113, H-9-03-1304).

Dönemin şartlarında Reji İdaresinde çalışmak imtiyazlı bir meslekti. Diğer memurluklara göre daha yüksek maaşlarda verilmekteydi. Bu sebeple idareye şehrin önde gelen kişileri istihdam edilmek amacıyla başvurumaktaydı. Ma'muratü'l-Aziz hanedanından Zülfü Bey bunlardan birisidir. Ancak yaptığı başvuru, arzusunun muvafık bir hizmet bulunmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir (BOA, Y.PRK.UM.. 26/1, H-19-05-1310). Bu kişilerden birisi de Hasan isimli birisi olup, önceki hizmetlerinden ve zaruretinden bahisle Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti Reji İdaresi'nde istihdamını talep etmiştir (BOA, DH.MKT. 1727/114, H-11-10-1307).

Buna karşılık Reji bünyesinde vazife verilip, bunu kabul etmeyenler de olmuştur. Örneğin Diyarbakir ve Ma'muratü'l-Aziz Tönbekü Reji Müdürlüğü'ne tayin edilen Mihailo Rumi ve Kuyumcuyan Agop Efendilerden Kuyumcuyan Agop bu görevi kabul edemeyeceğini bildirmiştir (BOA, DH.MKT. 2500/48, H-01-03-1319). Görevi kabul etmeyen Kuyumcuyan Agop'un yerine ise aynı göreve Serkis Manukyan tayin edilmiş ve gerekli kolaylığın sağlanması istenmiştir (BOA, DH.MKT. 2558/75, H-08-08-1319).

Bazı Reji çalışanları da yolsuzluk olaylarına karışmışlardır. Hozat'ta Reji memuru olan Margosyan Efendi hakkında görevi suistimal ve yolsuzluklara karıştığı iddiasıyla soruşturma açılmış, fakat kendisi suçsuz olduğunu iddia etmiştir (BOA, DH.MKT. 1598/71, H-25-06-1306).

Arşiv kaynaklarına göre Ma'muratü'l-Aziz Reji müfettişi Nesib Efendi (BOA, İ.DH.. 1190/ 93158, H-04-01-1308), Ma'muratü'l-Aziz Reji nazırı Ahmed Bey (BOA, DH.MKT. 1130/36, H-08-10-1324), Ma'muratü'l-

Aziz Reji Nezareti müfettişi Ahmed Efendi (BOA, DH.MKT. 1589/27, H-27-05-1306), Reji muhafaza memurlarından Mülkzade Hafız Ömer Efendi (BOA, DH.SAİDd.. 158/215, H-29-12-1293), Reji memuru Mehmed Sezai bin Hafız Ahmed Haki Efendi (BOA, MF.MKT. 279/23, H-05-03-1313), Reji müfettişlerinden Danyel Sadon Efendi (BOA, DH.MKT. 292/58, H-09-04-1312), Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti Reji muhasebe memuru Pol Attar (BOA, MF.MKT. 1052/55, H-04-04-1326), Malatya Reji müdürü Ahmed Tevfik Efendi (BOA, TFR.I..SL..179/17823, H-6-03-1326), Malatya Reji müdür muavini mühendis Ferdinand Halkoğlu (BOA, HR.TO..529/79), Malatya Reji kolcubaşısı Serkez (BOA, DH.MKT. 1376/102, H-11-02-1304) adlı görevliler de bu dönemde istihdam edilmişlerdir. Bu saydığımız isimlerden de anlaşılacağı üzere bu dönemde vilayette çalıştırılan Reji Şirketi personelleri daha çok gayrimüslimlerden, bilhassa Ermenilerden seçilmiştir. Bölgedeki yoğun Türk ve müslüman nüfusa rağmen gayrimüslim ağırlıklı istihdam dikkat çekicidir. Aynı politika Selanik'te, Cibali Tütün Fabrikasında da yürütülmüştür. Harput yöresinde faaliyet gösteren gayrimüslim okullarının bu istihdam politikasındaki rolü ise henüz bilinmemektedir.

4.4. Harput'ta (Ma'muratü'l-Aziz) Kolculuk Meselesi

Kolcu; “devlet gelirlerinin zararına mahal bırakmamak ve kaçakçılığa meydan vermemek için geçit yerlerini gözleyen, bekleyen veya denizde kaçakçılar peşinde dolaşan bekçiler, memurlar” anlamına gelmektedir. Kolcular, daha önceleri Rusûmat idarelerinde ve Düyun-ı Umumiyyede, gümrüklerde güvenlik ya da kontrol amaçlı kullanılan görevlilerdi. Reji ile birlikte kullanım sahaları daha da genişleyen kolcular, kaçak takibindeki abartılı hareketleriyle de halkın zihninde olumsuz bir yer edinmişlerdir (Dıġıroġlu, 2007: 126).

Reji Şirketi kurulmadan önce de Osmanlı topraklarında tütün kaçakçılığı yoğun şekilde yapılmaktaydı. Hatta tütünün Osmanlı topraklarına girdiği ilk dönemde devlet eliyle yapılan yasaklamalar döneminde yani 1609-1649'lu yıllarda da kaçakçılık söz konusuydu. Yasaklamalar kalktıktan sonra ise tütünü ilgili devletin koyduğu vergiyi vermemek için yine kaçakçılık faaliyetleri yürütülmüştür. Tütün kaçakçılığı sadece taşrada değil kaza ve şehir merkezlerinde de yoğun şekilde yapılmaktaydı. Buna karşılık Osmanlı Devleti 4 kişilik bir heyet kurarak, bu duruma engel olmaya çalışmıştır. Gümrük emini tarafından tayin edilen semt idarecisi, vekil, kadı ve imamdan oluşan bu heyet şüpheli evleri ve mekânları arama yetkisine sahipti. Devlet kaçakçılığa karşı bazen para cezası, bazen kaçak tütün satan dükkânın mühürlenmesi ve bazen kişilerin tutuklanması şeklinde mücadele etmekteydi (Üskül, 2019: 56).

Daha sonraki tarihlerde ise kaçakçılığı önlemek için tütün üretiminin her adımı kanunlarla kontrol altına alınmaya çalışıldı. Ayrıca zabtıye birlikleri devreye konularak kaçakçılık mümkün olduğunca azaltılmaya çalışıldı (Altunsoy, 2020: 572-573).

Reji İdaresi kuruluşu öncesinde tütünü kontrol eden Rusûmat Emaneti döneminde de kaçakçılık faaliyeti yoğun olarak gerçekleşmeye devam etti. Osmanlı Devleti buna karşılık bazen Rusûmat kolcularını silahlandırarak tütün alanındaki gayrimeşruluğu ve gelir kaybını önlemeye çalışmıştır. Ancak Devletin bu konuda aldığı tedbirler bir türlü istenilen sonucu vermemiştir (Altunsoy, 2020: 566-567).

Denizlerdeki kaçakçılığın engellenmesi için “tarassut kayıkları”, “karakol vapurları”, “muhafaza vapurları” adıyla sahil güvenlik timleri oluşturuldu (Dıġıroġlu, 2007: 121).

Kaçakçılık faaliyetleri çok yaygın olarak yapılmaktaydı. Öyle ki sayıları bir dönem sadece Trabzon'da 500 kişiye ulaşmış (Dıġıroġlu, 2014: 256) olan bu kaçakçılar bu işi açıktan açığa ve kervanlar şeklinde bile yapabiliyordu.

Reji, tütün inhisarını Düyün-ı Umûmiye'den devralıp göreve başladığında ise kaçakçılık faaliyeti Reji Şirketi ve görevlilerinin politikaları nedeniyle daha da artış göstermiştir.

Reji döneminde kaçakçılık faaliyetindeki artışın en önemli sebeplerinden biri Reji'nin “kaçakçı” tarifidir. Rejinin bu konuda çerçeveyi oldukça geniş tuttuğu görülmektedir. Reji'nin kaçakçı tarifine göre tarlasına izinsiz tütün eken çiftçi, dükkânında kaçak tütün bulduran tütün tüccarı, tütünü izinsiz bir şekilde taşıyan nakliyecisi de kaçakçılık işini meslek edinen kişi gibi kaçakçı statüsünde sayılmıştır (Altunsoy, 2020: 568). Tanım bu şekilde olunca kaçakçı sayısı da büyük miktarda kendini göstermiştir.

Bu durum karşısında kaçakçılarla mücadele amacıyla, maaşlarını Reji'nin karşılayacağı bir kolcu teşkilatı kurulması zarureti doğdu. Reji'nin seçtiği tütün kolcuları genellikle temiz bir geçmişi olmayan sabıkalı kişilerden teşkil edilmiştir. Bu kolcu taifesi kaçak tütün arama ve bulma görevi de kendilerine verildiğinden çoğu kez görevlerini kötüye kullanarak yetkilerini ve hadlerini aşarak halkın tepkisini çekecek uygulamalarda bulunuyorlardı (Yüksel, 2012: 188). Kolcular sadece erkeklerden değil ihtiyaca göre kadınlardan da seçilmiştir. Reji kolcuları kurulduktan sonra olaylar çığırından çıkarak kaçakçı ve kolcular arasında yoğun çatışmalar gerçekleşmiş ve Reji kolcuları yetersiz kalınca yeni tedbirler devreye alınmaya başlanmıştır. Reji kolcuları ile tütün kaçakçıları arasında yaşanan çatışmalar öyle boyuta ulaşmıştır ki kaçakçılar çatışmalar sırasında ölme ihtimalleri olduğunu bildiği için vasiyetnamelerini yazıp kefenlerini yanlarında taşıyarak, dolaşmaya başlamışlardır (Karaca, 2003: 69). Kaçakçılığın engellenmesinden Reji kolcuları sorumlu olduğundan

kaçakçıların en büyük düşmanı Reji kolcularıydı. Yaşanan çatışmalar o denli artmıştır ki sadece Bursa'da senede 700-800 kaçakçı hayatını kaybetmekteydi (Ösen, 2015: 62).

Kolcular genellikle temiz geçmişi olmayan sabıkalı kişilerden seçildiği için elde ettikleri gücün de etkisiyle yalnızca kaçakçılara karşı değil, halka karşı da uygunsuz davranışlar sergilemeye başlamışlardır. Örneğin bazı Reji kolcularının insanların yiyeceklerine el koyduğu, yolcuların yollarını kesip paralarını gaspettiği, kadın erkek fark etmeksizin insanların üstlerini aradığı bunun yanında kaçakçılarla girişilen silahlı çatışmalarda çevre dükkânlara zarar verdikleri görülmüştür. Hatta bazı yerlerde kaçak tütün aramak bahanesiyle halkın malına zarar verildiği de olmuştur. Reji kolcularının bu kanun tanımaz uygulamaları halk nezdinde kolcularla mücadele eden kaçakçılara destek olarak kendini göstermekteydi.

Bu dönemlerde tütün kaçakçılarıyla kolcu kuvvetleri arasında şiddetli çatışmalar yaşanmış ve çatışmalarda her iki taraftan 50-60 bin civarında insan sakatlanmış veya hayatını kaybetmiştir. 1901 yılında ölenlerin sayısının 20 bin üzerinde olduğu düşünülürse durumun vahameti daha iyi anlaşılacaktır. Sadece Bursa'da senelik 700-800 kişinin hayatını kaybettiğine dair dönemin Dahiliye müsteşarının yazdığı rapor bu korkunç rakamların gerçekten uzak olmadığını göstermektedir (Günaydın, 2009: 107; Yardımcı, 2017: 90-91; Ösen, 2015: 62).

Reji Şirketi kurulduktan sonra görev ve sorumluluklarına dair "Memalik-i Şahane Duhânları Müsterekü'l-Menfaa Reji İdaresinin Şartname ve Nizamnamesi" ismiyle bir nizamname hazırlanmıştı. Nizamnamenin 3. maddesine göre: "şirket tütün kaçağının men'i için iktiza eden memurları kendisi tayin edecektir. Bu memurların kıyafeti yine o sınıfta bulunan devlet memurları kıyafetine mutâbik olmak üzere Mâliye Nezaretince tâyin olunacaktır. Hükümet-i Seniyye dahi kaçağın men'i için şirket-i merkumeye her türlü muaveneti ifâ eder. Kaçakçılar kanunen mevzu olan mücâzâtı göreceklerdir." Bu maddeyle kaçakçılığın önlenmesi vazifesi de Reji Şirketine yüklenmiş olmaktadır. Reji Şirketi bu maddeye dayanarak, artan kaçakçılığa karşı ileride kendisine bağlı silahlı güçleri yani kolcu gruplarını, kordon bölüklerini teşkil etmiş ve böylece hem karada hem denizde kaçakçılarla aktif mücadele yürütmüştür. Reji kolcularının at ve silah ile mücadele ettiği ve her iki taraftan büyük kayıpların yaşandığı bu dönemde kolculara karşı büyük bir tepki yaşanmıştır (Altunsoy, 2020: 555).

Ma'muratü'l-Aziz vilayetinde Reji Şirketi kurulduktan hemen sonra vilayetteki kaçakçı akışından dolayı yoğun bir mücadele verilmiştir. 1884'de Reji şirketi faaliyete geçtiği gibi Ma'muratü'l-Aziz'de de kolcu ataması yapılmıştır. İlk aşamada Reji müdürü Mösyö Latur ile birlikte (Ma'muratü'l-Aziz Vilayet Salnamesi, Hicri 1301, s. 57-84) dört kolcunun istihdam edildiği anlaşılmaktadır. Biri müslüman üçü Ermeni olan kolcuların isimleri Mehmed, Ohannes, Mardiros ve Avadis'dir (BOA, ŞD. 1460/65, H-23-02-1303).

Bölgenin konumu nedeniyle hem Karadeniz'den gelen "Laz tütün kaçakçıları" hem de Erzurum ve Sivas hattında kaçakçılık faaliyetlerinden dolayı yoğun bir mücadele yaşanmıştır. Bu mücadele döneminde bazen kaçakçılardan bazen kolculardan hayatını kaybedenler olmuştur. Kolcuların bu mücadele döneminde her zaman yasalara uygun çalışmadıkları görülmüştür.

Reji kolcularının Ma'muratü'l-Aziz Vilayetinde kötü muamelelerine dair birçok örnek görülmüştür. Kolcuların asıl vazifesi tütün kaçakçılarıyla mücadele olmasına rağmen, görevlerini suistimal ederek tütün ekicisi veya tüccarına yönelik haksız tavırlar sergiledikleri olmuştur. 1890'da vilayet merkezinden Dahiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafa göre; Reji Şirketine tütünlüklerini satan tütün ziraatçısının ücretlerinin geciktirilip zamanında verilmediği ve bu nedenle mağdur oldukları anlaşılmaktadır. Tütün üreticisine zamanında ödenmeyen ücretler, ekiciyi oldukça zor durumda bırakmıştır. Gerek kendi geçimi ve gerekse sonraki sene için tütün ekmesi gereken çiftçi bu paraya muhtaçtı. Tütün ziraatçısı sattığı tütünün ücretini istediği için, Reji kolcularının baskı ve kötü muamesine maruz kalmıştır (BOA, DH.MKT. 1711/11, H-4-08-1307 (M. 1890); BOA, DH.MKT. 1707/32, H-19-07-1307; BOA, BOA, DH.MKT. 1707/32, H-19-07-1307). Yine Reji kolcularının bir takım münasebetsiz davranış ve ahval içerisinde olduklarını gösteren pekçok belge bulunmaktadır (BOA, DH.MKT. 1623/117, H-19-09-1306).

Reji kolcuları sadece tütün kaçakçılarına değil, silah kaçakçılarına karşı da önemli vazifeler ifa etmişlerdir. 1900'lü yıllara ait birçok evraktan anlaşıldığına göre Ma'muratü'l-Aziz Vilayetinde büyük çaplı silah kaçakçılığı yapıldığı belgelerden de anlaşılmaktadır. Bölgede kaçakçılar tarafından kaçırılan silahların büyük ihtimalle o dönem bölgede faaliyet gösteren Ermeni terör komitelerine teslim edildiği değerlendirilmektedir. Ele geçirilen silahların özellikle Ege ve Karadeniz üzerinden yurda sokulup Harput ve çevresine kadar getirildiği anlaşılmaktadır. Reji Kolcuları tarafından ele geçirilen silahlar, bunlara ait mühimmat ve barut mahalli hükümete teslim edilmiştir (BOA, ZB. 365/44, R-27-03-1322; BOA, ZB. 365/70, R-27-05-1322; BOA, ZB. 367/7, R-19-01-1324; BOA, ZB. 367/11, R-8-02-1324).

Birçok vilayette kolcular gerek kaçakçılar gerekse halk veya resmi unvan sahipleriyle veya kendi aralarında çatışmalara girmiştir. Fakat Ma'muratü'l-Aziz Reji İdaresi kolcuları arasından öldürme olayları daha çok kendilerine yönelik olarak gerçekleşmiştir. Reji kolcularına karşı halk adeta işgalci gözüyle yaklaştığı için bu tür olayların gerçekleşmesi ihtimal dahilindedir. Harput'un Zeyve kazasının Kuluşağı köyünden Hacı Hüseyin

adlı kişi Malatya Duhân Gümrüğü kolcularından Çolak Yusuf tarafından öldürülmüştür. Bu katl üzerine kolcu Çolak Yusuf muhakeme edilmek üzere tutuklanmıştır. Hacı Hüseyin'in varisleri katilden şikayetçi olduklarını bildirmişlerdir (BOA, MVL 707/48, H-07-02-1282). Yine Malatya kolcularından ismi öğrenilemeyen bir kolcu müfettişi, Kahta tarafından gelen tütün kaçakçıları tarafından öldürülmüştür. Yapılan tahkikat sonucunda katillerin, Kahta ahalisinden oldukları anlaşılmış ve kaçakçılardan biri yakalandıktan sonra Malatya sancağına gönderildiği ve diğer suçluların da arandığı bildirilmiştir (BOA, DH.MKT. 1592/54, H-8-06-1306).

Reji kolcuları sadece tütün kaçakçılarıyla mücadelede değil, ayrıca silah kaçakçılığı ve başka vazifelerde de istihdam edilmişlerdir. Örneğin 1898 yılında postaya yardım etmekle vazifelendirilen Reji kolcuları yolculuk esnasında Reji kolcularından dört kişinin Palu Mektel sürücü postasına hücum ederek, silah kullandıkları ve bunlardan birinin bu çatışma esnasında (BOA, DH.MKT. 2091/58, H-27-03-1316) Ma'muratü'l-Aziz Jandarma Alayı Seyyar Taburundan posta sevk ve muhafaza memuru Mehmed Onbaşı tarafından öldürüldüğü görülmektedir. Palu'da gerçekleşen hadise sonrası Mehmed Onbaşı tutuklanıp, mahkemeye sevk edilmiştir. Bu hadise sonrasında Reji kolcularının ahlaklı kişiler arasından seçilmesi tenbih edilmiştir (BOA, DH.MKT. 2237/22, H-15-04-1317; BOA, DH.MKT. 2272/149, H-15-07-1317). Yine başka bir hadisede Malatya Reji kolcubası Serkis'in süvari çavuşlarından Mustafa Efendi tarafından katledildiği ve şahitler tarafından Mustafa Efendi'nin teşhis edildikten sonra tutuklanarak hapsedildiği bildirilmiştir (BOA, DH.MKT. 1376/102, H-11-02-1304).

Kolcuların işi aslında kolay değildi çünkü tütün kaçakçılığı bazen resmi unvanlı kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. 1912 yılında Arapgir kazasında vazifeli Reji kolcuları ruhsatsız ekilen kaçak tütün yakalamışlar, fakat tütünün kaza kaymakamına ait olduğu anlaşılmıştır. Kolcular tütünü sökmek isteyince kaymakamın buna engel olarak kolculara çeşitli zorluklar çıkardığı görülmüştür. Bunun üzerine kazanın bağlı olduğu Ma'muratü'l-Aziz'e tebliğatta bulunulup yardım talep edilmiştir (BOA, DH.İD.95/56, H-09-10-1330 (M. 1912)).

5. Sonuç

Osmanlı Devleti'nin iktisadi gerilemeye karşı almış olduğu tedbirler, zaman içerisinde içinden çıkılmaz daha büyük meselelerin sebebine dönüşerek, istenmeyen sonuçlar doğurmuştur. Bu ağır sonuçlardan biri de şüphesiz Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Reji Şirketi'dir.

Reji Şirketi, Osmanlı Devleti'nin sınırlarında hızlı bir büyüme ve teşkilatlanma ağı kurarak zaman içerisinde adeta devlet içinde devlet haline gelmiştir. Şirketin istihdam ettiği personel sayısının Osmanlı mâliyesinde istihdam edilen personel sayısını aştığı dönemler olmuştur. Tek başına bu resim bile oldukça düşündürücüdür. Öte yandan kaçakçılığa karşı kurulan kolculuk sistemi, zaman içerisinde yoğun silahlı çatışma alanlarının oluşmasına sebep olarak, on binlerce insanın hayatına mal olmuş ve devletin otoritesini sarsacak boyutlara ulaşmıştır. Resmin diğer tarafına bakıldığında ise Reji Şirketi; Osmanlı ziraatçısının yeni metod, alet, finans yöntemleriyle tanışmasına, Osmanlı ekonomisinin Avrupa malî sistemiyle entegrasyonuna katkıda bulunmuştur.

Şirketin yoğun şekilde faaliyette bulunduğu vilayetlerden biri de Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti olmuştur. Vilayet coğrafi konumu sebebiyle bölgesel tütün ve silah kaçakçılığının adeta istasyonu haline gelmiştir. Karadeniz Bölgesinden Suriye ile Lübnan'a doğru ve Doğu-Batı yönünde yaşanan kaçakçı hareketlerinin uğrak yeri Harput coğrafyası olmuştur. Harput coğrafyası oldukça zorluydu bu nedenle kaçakçılar için vazgeçilmez bir rota olarak öne çıkmıştır. Öte yandan dönem içerisinde yaşanan Ermeni olayları ve komitelerin faaliyetleri güvenlik boşluğu doğurduğu için kaçakçıların bu durumu değerlendirmek istediğini görmekteyiz.

Reji şirketi, kurulduğu andan itibaren Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti'nde güçlü bir teşkilat ve kalabalık kadrolarla faaliyetler yürüterek, tütün üzerinde tam bir otorite kurmaya çalışmıştır. Bu amaçla kolculuk sistemi kurulmuş, tütün işlemek için fabrika, tütünün muhafazası için ambar inşa etmiştir.

Bölgede yaşayan yerli Ermeni nüfusun Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti Reji teşkilatında yoğun olarak istihdam edildiği görülmektedir. Bölgedeki yoğun gayrimüslim okulları ve irtibat noktaları sayesinde, Reji Şirketi bölgede ihtiyaç duyduğu personeli bulmakta zorlanmamıştır. Fakat istihdam edilen personel arasında Ermeni komitalarına destek verenlerin de olduğu görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra 1925 yılında şirketin tasfiye kararı alınarak, zaman içerisinde şirket tüm kollarıyla birlikte ortadan kaldırılmıştır. Böylece Ma'muratü'l-Aziz Vilayetinde de Reji Şirketi tasfiye edilmiştir.

Kaynaklar

- Aksın, A. (1999). *19. Yüzyılda Harput, Elazığ*: Ceren Ofset.
- Alan, M. M. (2017). *İstanbuldaki Tütün İşçileri ve Reji İdaresi (1883-1925)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Altunsoy, B. (2021). Reji uygulamaları ve tütün kaçakçılığını engellemeye yönelik bir girişim: Kordon Bölükleri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(40), 547-602.
- Dağ, M. (2021). Hemavend Aşireti'nin Tütün Kaçakçılığı İddiaları ve Adana Reji İdaresi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 3 (1333-1344).
- Dağ, M. (2021). XIX. Yüzyıl Sonlarında Reji İdaresi'nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Bayburt Reji memurluğu Örneği (1888-1909). *DÜSBED*, 28 (444-471).
- Dağ, M. (2022). 27 Aralık 1886 Tarihli İnhisar-ı Duhan Nizamnamesinin Tatbikine Dair Bir Değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 47 (162-180).
- Dağ, M. (2022). İnhisarlar İdaresi Umumi Müdürlüğünün Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadelesi: Urfa İnhisarlar Tütün Atölyesi Müdürlüğü Örneği (1925-1950). *Mukaddime Dergisi*, 13 (69-100).
- Dağ, M. (2022). Osmanlı Tütününde Çokuluslu Yabancı Sermaye Yatırımının Teşkilat Yapısı: Ankara Reji İdaresi Örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 2 (651-680).
- Dıǧırođlu, F. (2007). Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi (1883-1914). İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Dıǧırođlu, F. (2014). Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912). *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLIII, 2014, (227-272).
- Dikmen, N. (2005). Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2005, 19 (137-159).
- Günaydın, G.G. (2009). Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Rejisi Uygulamalarına Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri (1908). *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 7, 7 (105-116).
- Karaca, A. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni*. E. Gürsoy Naskali (Ed.), Tütün Kitabı içinde (s. 56-73), Kitabevi Yayınları.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*. (Çev. Kudret Emirođlu). İstanbul: Belge Yayınları.
- Kazgan, H. (2005). *Galata Bankerleri*. Ankara: Orion Yayınevi.
- Kocabaşoğlu, U. (2004). *Majestelerinin Konsolosları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kopar, M. ve Yolun, M. (2012). 18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış. *History Studies Dergisi*, 4, 1 (335-358).
- Narin, R. (2009). Düyün-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 6, 21 (49-59).
- Oktar, T. ve Alan, M. M. (2018). Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-1925). *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9 (20), 28-38.
- Ösen, S. (2015). Osmanlı Devleti'nde Tütün Kaçakçılarıyla Mücadele: Niğde Örneği. *SÜTAD*, Güz 2015, 38 (49-68).
- Öztürk, M. Y. ve Keskin, N. E. (2013). Tütün Sektöründe Yabancı Yatırım: Reji Deneyimi Işığında Bugünü Anlamak. *Çalışma ve Toplum*, 2, 91-118.
- Pamuk, Ş. (1993). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Uğur, A. ve Karabulut, R. (2022). Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar ve Tasnifi (1854-1914). *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 23, 17-36.
- Üskül, Z. (2019). *Hüdavendigâr Vilayeti'nde Tütüncülük ve Reji İdaresi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Yapıştıran, C. (2013). *19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yardımcı, E. (2017). *Osmanlı'nın Tütün Çıkmazı: Reji'ye Karşı Toplumsal Muhalefet (1883-1925)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Yavuz, A. (2009). Başlangıcından Bugüne Türkiye'nin Borçlanma Serüveni: Durum ve Beklentiler. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (203-226).
- Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yüksel, Ahmet. (2012). Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılığa Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Hâlınden Anlama Denemesi. *Kebikeç Dergisi*, 34, (185-200).
- Zabun, S. (2021). Osmanlı Devleti'nde Tütün Ticareti: Aslıoğlu Serahim'e Ait Adana Tütün Fabrikası Örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24, 2 (622-634).

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, 30-10-0-09 51 27, Miladi 03.03.1926)

BOA, DH.EUM.1.Şb 8/13, H-19-01-1336

BOA, DH.İD. 95/56, H-09-10-1330 (M. 1912), 95/42, H-04-05-1333 (M. 1915)

BOA, DH.MKT. 1085/20, H-5-04-1324 (M. 1906), 1130/36, H-08-10-1324, 1376/102, H-11-02-1304, 1376/102, H-11-02-1304, 1382/113, H-9-03-1304, 1384/46, H-15-03-1304 (1886), 1384/66, H-16-03-1304 (M. 1886), 1387/33, H-28-03-1304 (M. 1886), 1387/33, H-28-03-1304(1886), 1394/74, H-27-04-1304 (M. 1887), 1426/14, H-23-09-1304 (M. 1887), 1435/40, H-8-11-1304 (M. 1887), 1448/3, H-29-12-1304(1887), 1546 /86, H-18-01-1306 (M. 1888), 1589/27, H-27-05-1306, 1592/54, H-8-06-1306, 1598/71, H-25-06-1306, 1623/117, H-19-09-1306, 1707/32, H-19-07-1307, 1707/32, H-19-07-1307, 1711/11, H-4-08-1307, 1711/11, H-4-08-1307 (M. 1890), 1727/114, H-11-10-1307, 1756/78, H-15-01-1308 (M. 1890), 1778/103, H-22-03-1308 (M. 1890), 2091/58, H-27-03-1316, 2151/11, H-6-08-1316 (M. 1899), 2237/22, H-15-04-1317, 2272/149, H-15-07-1317, 2298/93, H-21-09-1317, 2500/48, H-01-03-1319, 2558/75, H-08-08-1319, 2582/9, H-20-10-1319 (M. 1902), 290/ 41, H-03-04-1312 (M. 1894), 292/58, H-09-04-1312, 747/34, H-10-05-1321 (M. 1903), 1414/90, H-27-07-1304 (M. 1887).

BOA, DH.SAİDd... 158/215, H-29-12-1293

BOA, DH.ŞFR. 480/12, R-30-05-133, 570/38, R-04-09-1333.

BOA, DH.TMIK.S.. 25/46, H-5-02-1317 (M. 1899)

BOA, Fon: 30-10-0-0, Kutu:9, Gömlek: 51, Sıra: 27, M. 03.03.1926

BOA, HR.TO.. 529/79, M-14-01-1886

BOA, İ.DH.. 1190/ 3158, H-04-01-1308

BOA, MF.MKT. 1052/55, H-04-04-1326, 279/23, H-05-03-1313.

BOA, MVL. 707/48, H-07-02-1282

BOA, ŞD. 1460/65, H-23-02-1303

BOA, TFR.L..SL.. 179/17823, H-6-03-1326

BOA, Y..PRK.UM.. 26/1, H-19-05-1310, 35/121, H-28-04-1314.

BOA, ZB. 365/44, R-27-03-1322, 365/44, R-27-03-1322, 365/70, R-27-05-1322, 367/11, R-8-02-1324, 367/7, R-19-01-1324.

Salnameler

Diyarbakir Vilayet Salnamesi, Hicri 1290, Hicri 1291, Hicri 1293, Hicri 1294, Hicri 1301, Hicri 1302, Hicri 1308, Hicri 1312, Hicri 1316, Hicri 1317, Hicri 1318, Hicri 1319, Hicri 1321, Hicri 1323.

Ma'muratü'l-aziz Vilayet Salnamesi, Hicri 1301, Hicri 1302, Hicri 1305, Hicri 1307, Hicri 1308, Hicri 1310, Hicri 1312, Hicri 1325.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
